

Присвячується В. І. Василенкові

Добре тому Башкирові, на весь повіт добре! Земель в його — не міряно, слуг у його — не злічено. Через увесь повіт розіслалися його лани широкополі, виграючи на сонці запашними степами, хвилюючи колосистим житом, пшеницею. Буйні ліси поперетинали його маєтки і вздовж, і вшир, і впоперек; широкоплесі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах, щоб водяна прохолода одволожувала сухе запашне повітря й напувала цілющою росою й без того родючу силу землі. А як гарно та весело по маєтках пана Башкира! Співучі пташки ціле літо не вгавають у його садках-лісах; табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів. Куди не глянь, куди не подивися, всюди благодать божа, статок і достаток!

Тільки по його селах чогось сумно та нудно. Невеличкі людські оселі порозкидалися то сям, то там, мов ховалися одна від одної, як від лихого дозорця... І люди, що жили по тих оселях, понурі та похмурі, німі та мовчазливі, тиняються, як тіні, по горах та байраках, виходять на широкополі лани, на пишно-зелені долини не світлом білим любуватися, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрові своє важке зітхання, свої сльози кревні, щоб він, легкокрилий, одніс їх до господи бога.

— Господи, де наша смерть забарилася? Або її пошли, або волю дай! — від краю й до краю по Башкиревих маєтках ходило й голосило важке людське зітхання.

Що ж то за знак? Невже ж людям недобре жилося серед такої розкоші та привілля? Чи то їх та давня дурисвітка-воля

збивала з пантелику й не пускала ясно глянути очима навкруги?

Послухаймо, що кажуть сусідні панки та полупанки в вічі Башкиреві.

— Добре вам, Олексію Івановичу, — й цареві краще не треба! Землі у вас не міряно, людей у вас не злічено... Та ще до того й люди такі покірні та слухняні — нижче трави, тихше води!..

— Не кажіть мені такого про людей! — кричав Олексій Іванович. — Не кажіть нічого!.. То не люди добрі, то гадюки капосні! Одного я в господа бога молив, однії ласки просив — дати на них усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив! А то руки свої пооббивав, б'ючись, голос стратив, лаючись, а все одно: мов у стіну горохом!.. І не диво: бо я один, а їх більше тисячі... Тисяча голів на те, щоб тобі шкоди та втрати наробити!.. Господи!.. чом ти не дав їм однії спини?!

— Та як ваша рука, поздоров боже, Олексію Івановичу, то й з тисячею вправиться! — казали панки.

— Ні, пристав... Почав приставати... Колись правився, та ще як правився! Тут канчуком було лясну — до самого краю мій ляск достягає! А тепер — не те. Колись сам ходив біля того, сам справляв сю роботу, а тепер у кожному селі свій станок завів... А все не помага! Не виб'єш із їх бісових лобів тієї волі та мандрів... Ніяк не виб'єш!..

Не любив Олексій Іванович не тільки волі, а й думки про волю — страх не любив. Звісно, не задля себе: сам він був найвольнолюбивіший чоловік на весь повіт, не знав ні в чому

ніяких припон й перегород... А не любив, щоб кріпаки дбали про волю або гонобили яку-небудь думку про неї.

— Навіщо їм та воля здалася? Щоб порізались? — казав він. — Йй-богу, поріжуться! Син батька заріже, а не то що чужий чужого... Та якої їм ще треба волі? Чи вони в мене голодні-холодні, чи не ситі й одіті? Чи їм нігде серед степів прогулятися? А от пити та ледарювати — то дзуськи! Сам не п'ю та їх б'ю, а все не гуляю і їм не попущу гуляти. Гульня даремні думки плодить; даремні думки до мандрів доводять, а в мандрах — пропаций чоловік! От, примірно, в царя військо. Що б воно було, коли б усяк куди хотів, туди й пішов? Розтеклися б, як руді миші! І цареві горе, й військові — друге. Царя кожний би нехрист-бусурмен у полон узяв, а таке військо поодинцю перебили. А от коли всі держаться купи — що б там не держало їх: чи страх божий, чи канчук гострий, — о-о, то зовсім інша річ!..

Так частенько вичитував Олексій Іванович своїм кріпакам, додаючи до того ще більше снаги черкеським арапником, що вивіз із Капказу, де за молодих літ служив у війську. І такі речі Олексія Івановича вислухували кріпаки з великою покірливістю. Що більше корило кріпаків — чи речі, чи арапник Олексія Івановича? Певно, що одно другому допомагало. Бо самі кріпаки хвалилися, що їх пан — могутній пан: і духу великого, та й сили немалої. Раз канчуком вчеше — до печінки дойме, а чи голосом крикне — душа з ляку аж в ноги вступе, під п'яти ховається.

І справді, Олексій Іванович був чоловік неабиякий: височенного зросту, плечистий, рукатий, цибатий, з круглим, неначе кишинський кавун, обличчям і гостроверхою головою, рот широкий — трохи не до вух, ніс приплесковатий, а на кінці одутлий та круглий, мов волоська ріпа, вуси руді та довгі, униз загнулись, очі — бульками, з червоними жилочками на білих

баньках. Страшно було глянути в ті очі під добрий час, а під лихий, як червоні жилочки наллються кров ю, і аж випнуться, а в зіницях зажевріють хижі іскорки, дикий звір — і той би злякався того страшного погляду і затремтів би від ляку, а то ж чоловік, та ще й підданий пана Башкира! Недарма всі боялися зустрітатися з ним і врозтіч тікали, як забачать було хоч здалеку.

Страшний був чоловік Олексій Іванович та ще до того й могучий. Він безпремінно був маршалом, а маршал тоді був не те, що тепер предводитель. У його в руках на увесь повіт були суд і розправа. Суддя та справник, мов ті слуги, по цілих годинах дожидали за порогом, коли буде ласка вельможному панові їх до себе в хату покликати. Та ще, дожидаючи, господа бога молять, щоб він, милосердний, послав того дня Олексію Івановичу, устаючи з постелі, правою ногою на долівку ступити, бо як лірою — то буде така пара, що і в гарячій лазні, шмагаючи з усієї сили віником, не наженеш такої.

Зугарний був Олексій Іванович усім страху завдати. Та як його й не боятись? Багатир він на увесь повіт: губернатор під проїзд знає тільки його одного домівку — прямісінько до його завертає; сам він, буваючи в губернії, до губернатора, мов до свого родича, заходе;

не раз і цілувалися з губернатором. А кому не звісно, що губернатор так аби з ким не поцілується! Сказано — могучий!.. Люди кажуть: з дужим не бийся, а з могучим не тягайся. І не даром кажуть. Ніхто не зважиться накриво слово сказати Олексію Івановичу, а не то щоб не послухатися його наказу або піти проти його. І от би, здається, жити Олексію Івановичу, жити та бога хвалити! А проте і він часто та густо нарікав на свою долю. Ні честь, ні слава, ні заможність — ніщо не захищало його від тієї напасниці-туги, що, не розбираючи, гризе людське серце і в багатого і в убогого.

Чого ж сумує Олексій Іванович? Чого його серце туга окриває? Того, що як здума Олексій Іванович, що от він тепер і в славі, і в повазі, і добра у його — на дев'яти б стало... А кому він ту славу передасть? Кому добро, віками нажите, перейде? Хто буде розкошувати у тому добрі, засилаючи богові молитви за його душу?.. То так його завіна й ухопить!

Як його й справді не сумувати? Вже двадцять літ минає, як він жонатий, десятеро діток мав, та ні одним не дав йому господь очей нарадувати. Оце вродиться дитина, наберуть мамок-нянчок; сам Олексій Іванович пильнує, щоб, бува, часом чого не заподіяли дитині, дивись — поживе з півроку, похиріє-похиріє та й віддасть богові душу. За першими ще не велика була скорбота — надія серце гріла: молоді ще самі, приведе ще господь нарадуватись, а як умерло п'яте та шосте, уп'явся жаль в Олексія Івановича серце, обняла голову чорна думка! Чого він тільки не робив, як не розкидав своїм розумом — уже бариню й по лікарях возив, по заграницях провадив, сама вона скільки разів і на прощу молитися їздила — ніщо не помагало!

— Ви б, Олексію Івановичу, стрічних кумів узяли, — радять йому добрі приятелі.

— Яких-то стрічних кумів? — спитався він.

— Таких: як знайдеться дитина, то вийти з двору й першого стрічного в куми запрохати.

— Першого стрічного? А як то кріпак буде? — скрикнув Олексій Іванович.

— На те вже божа воля: чи кріпак, то й кріпак — треба й кріпака прохати, — кажуть йому.

Олексій Іванович нічого на те не одказав, тільки голову опустил та замислився... Що він думав тоді? Чи не мирив, бува, свій панський гонор з господньою волею? Бо бариня в ті часи якраз вагітна ходила, а жили вони в селі Одраді, де близько й полупанка не було — саме кріпацтво...

І от одного літнього ранку, саме в жнива, ще тільки що почало на світ благословитись, як збудив Олексія Івановича нестямний крик... То був крик і великої радості і немалого горя задля його батьківського серця: йому доведено, що бариня подарувала його сином. Звісно, що він зразу схопився, та ще, як запримітив його "камандинер", і на ліву ногу.

— Буде ж тепер грому! — додав він, передаючи звістку про те дворовим, а дворові — задворовим. І пішла та звістка по всьому селу від хати до хати, попіднімала людей на ноги й мерщій гнала їх у поле, щоб, бува, яка лиха година не привела пійматися панові на очі.

Минула тільки та чутка одну Проценкову хату. Стояла та хата недалеко від панського двору — так через яр на горбику, якраз вікнами на панське дворище, й димарем схилилася до нього, мов разом дивилася й слухала... Та, видно, на той час осліпла й оглухла, що не добачила й не дочула тієї недоброї звістки.

Та як їй було не осліпнути й не оглухнути, коли в ній завелось своє лихо. У Федора Проценка занедужала жінка Хівря. Ще вчора вона була любісінька-милісінька. Він, вона, їх шістнадцятилітня дочка Марина збиралися на ранок жати панську пшеницю й лаштувалися до того цілий день. Федір обдивлявся серпи, чи не пощербилися, не потупилися; Хівря турбувалася їжею, пекла хліб, варила страву, а Марина, збираючи в огороді огірки та стиха виспівуючи, думала про те, з ким їй доведеться рядом у полі жати, і молила бога, щоб він

надоумив рядчика поставити біля неї кучерявого Василя Прудоусенка — бравого та жвавого двадцятилітнього парубка, що як стрінеться з нею де-небудь, то, знай, пуска їй бісики очима.

Так було вдень. До вечора збиралися. Сіло сонце — почали вечеряти; повечерявши, полягали спати, щоб назавтра якнайраніш устати. І поснули швидко, та не надовго. Ще й перші півні не проспівали, як Хівря недужим голосом подала чоловікові й дочці звістку, що з нею щось трапалося. Під серцем як вогнем пекло, під груди підпирало, то випрямляло прямцем, то зводило до купи. Хівря не стогнала — кричала. Коло неї Федір з Мариною клопоталися, що б їй дати, чим допомогти... Давали непочатої води, й умивали, і збризували — не помагало. Марині кинувсь у вічі хрест, що батько напалив на сволоці, як із страсті вернулися. Устругали того хреста, дали випити. Не змогла випити Хівря — викинула... Криком кричить, духу пускається!..

— Тату, ви б за Лазорчихою збігали... може, вона одшепче, одчитає, — плаче Марина.

Лазорчиха живе аж на другому краї села. А вже північ, поки додибаєш туди та відтіль — світ буде. Федір все-таки побіг. Уже зоря займалася, почав край неба червоніти, як Федір вернувся додому один: Лазорчиху взяли в друге село бабувати.

Перед світом Хівря затихла, голосу не одведе, тільки мутними очима поведе, наче хоче чого попросити, та не зможе.

— Може, тобі пити хочеться? — питає Федір, підносячи Хіврі кухоль з холодною водою.

Хівря глянула й одвернулась, а Марина, припавши до неї головою, заголосила... Почало сонце сходити. З-за гори, з-за

лісу показалося його блискуче кільце, й пучок золотого проміння, падаючи довгою ниткою на землю, розсіявся на горі по травиці сизо-золотим пісочком. Досяг той промінь і до Проценкової хати, прокрався через помутнілу шибку й застрибав на клунках, що лежали на полу в кутку, золотими зайчиками. Він, здається, нагадував, що пора за ті клунки братися, в поле поспішати. Федір перший те помітив і наче знічев'я кинувся.

— Ану, годі тобі! Час у поле — опізнимося, — промовив він до дочки, беручись за клунок.

Дочка глянула на матір, потім на батька і знову перевела очі на матір, немов питалася: на кого ж її кинемо, як її саму залишимо?

— Що ж я вдію? — сердито скрикнув Федір. — Не понесу ж її на руках за собою! Збираймося, ходімо, бо лановий як запримітить, що нас немає, буде халепа!

Марина підвелася, набрала кухоль свіжої води, поставила в головах біля матері, подивилась на неї, узяла свій клунок на плечі и повагом потяглася за батьком. Шлях на поле йшов ярком, понад панським садком. Федір з Мариною, похнюпившись, плентались мовчки; Федір — попереду, Марина — за ним. Сонце, піднявшись височенько, стиха гріло; пташки співали в панському садку, коники сюрчали в траві; а вони, не примічаючи того нічого, йшли одно за другим, нога за ногою, похмурі та понурі.

Минувши ярком, шлях повертав геть круто поза садком, зникаючи в безкрайній далині широкого та просторого, як море, поля, де вже колихалися купками женці.

— Ох, лихо! Он уже й на постать стали, — промовив Федір і придав ходи. Марина за ним приспішала.

— Ей, стій! — донісся до них гучний голос із саду. Вони озирнулися. На окопі з'явився пан і, перескочивши через рів, чесав прямо на їх.

Федір незчувся, коли в його клунок вислизнув з рук і посунувся по спині додолу; обома руками мерщій ухопився він за шапку й трохи не з чубом зняв її з голови; лице його зблідло, він увесь тремтів, мов у лихоманці. За ним зігнулася Марина з клунком за плечима та так і заколіла.

— Здорові! — промовив пан, наближаючись до них. Федір і Марина нічого не одказали на те вітання; у

Федора тільки мишка забігала на спідній губі та од ляку перекошилися очі.

— Куди се вас бог несе? — питає Олексій Іванович.

— Пшениці жати, паночку! — обізвався Федір, низько вклонившись, і зразу засипав:— Винуваті, паночку, опізнилися... Жінка занедужала. Не знаємо, що з нею й сталося. Любісінька-милісінька була вчора, а вночі... твоя, господи, воля!.. Винуваті, паночку, запізнилися. Простіть на сей раз — і пожалуйте, і помилуйте... Не самохітно то, случай такий випав, не доводь його, господи, нікому! — одно плескав Федір, збираючись кинутись перед паном навколішки.

— Та годі тобі! — каже Олексій Іванович, — Не об тім тепер річ. Я сам до тебе з просьбою. Будь ласка, не одкажи... Бог послав мені сина, йди його охрестити.

— Паночку! — скрикнув Федір, повалившись Олексію Івановичу в ноги, — От бог свідок — жінка занедужала!..

А Марина, мов голодна чайка, на все поле заскиглила.

У Олексія Івановича блиснули очі.

— То що, що жінка недужа? — спитав він грізно. — То через те тобі не можна дитини охрестити? То ти хреста цураєшся?

Думки не думки, а якісь розпуджені уривки думок носяться у Федоровій голові... "Дитини охрестити... Хреста цураєшся... Якої дитини? Якого хреста? Ох, похрестить оце він нас— довіку будемо знати'.."

— То ти не хоч, питаю? — ще грізніше скрикнув Олексій Іванович.

— Де вже його, пане, не хотіти? Ваша воля — ваша й сила! — покірно одказав Федір, підводячись з землі.

— Я тебе не силую, чоловіче! Я прошу тебе! — каже ласкаво Олексій Іванович. А в Федора від тієї ласкавої мови серце замирає.

— Паночку, — зітхнувши важко, вимовив він, — хай уже я один в одвіті буду... Он дочка в мене... Пустіть її, лебедику!

— Дочка? І гаразд, що дочка! Хіба дочці не можна з батьком кумувати? — питає пан.

— Вона молода, паночку, дурна!.. Як батько накаже, то як його не послухати? Простіть на сей раз...

— Та чого ти просиш, дурню? — не второпав пан. — Я тебе до себе в куми прошу... Чув? У куми! Бог послав мені сина. Прочу тебе охрестити. І дочку прошу, — каже йому Олексій Іванович.

А Федір дума: "Ох, знаю я, у які-то куми ти просиш мене з дочкою. Знаю! Хвалилися люди, що якусь нову машину придбав, щоб сама клала, роздягала, держала й шкуру спускала... То-то тепер, видно, її на світ народив та й запрохуєш охрестити". І Федір важко та тяжко зітхнув, немов хотів витхнути разом із зітханням і ДУШУ-

— То ходімо до хати, — каже пан. — Поки се та те, поки зберемося, то тим часом і священник прийде. Я за священником вже послав.

Іде Федір за паном у двір — серце тремтить, душа не на місці. "Якби-то се молодий та сам, — дума він, — дременув би убік — хортами б не нагнали! А тепер?" Плутає Федір ногами, мов не своїми, а тут ззаду Марина ще хлип а.

Федір трохи постояв, поки дочка наблизилася, й, поглядаючи на панову спину, сіпнув її за полу.

— Цить, дурна! — прошепотів він стиха. — Більше битимуть! — і знову виступив уперед, заступаючи дочку собою, щоб пан, бува, не помітив, що та плаче.

Не забарилися вони дійти до двору. Пан зараз наказав лакеям та покойовим, щоб повели Федора і Марину помили, принарядили й повели у горниці.

Здивувалися Федір і Марина, як і справді почали їх мити, чесати, в нову одежу вбирати. Нарядили Федора, мов того

полковника з Січі: чоботи нові — жовтинці, штани широкі — оксамитні, каптан із синього єдвабу; підстригли, підголили — так відразу двадцять літ з його обличчя старості зняли! А Марина?.. То не квітка розцвітає вранці у садочку, то її краса дівоча пишається в дорогих уборах! На Марині плахта — аж очі на себе бере: картата, червчата, шовком заткана; темно-синя оксамитова керсетка; біла, наче сніг той, тонкого полотна сорочка з вишитими-вимережаними рукавами; на ногах — невеличкі червоні сап'янці; на шиї — намисто добре, хрести та дукачі; на голові — з квіточок віночок, а кінець коси аж горить стьожками!.. Старий Федір дивом здивувався, а Марина від дива й не здише!

Ще було більше диво, як їх, нарядивши отак, привели в горниці й припоручили панського сина охрестити. Держить Федір на руках дитину перед батюшкою — й не ворухнеться, очей з неї не зведе! Забув Федір, що всього через яроч у невеличкій хатині лежить його Хівря тяжко недужа, що на полі яра пшениця його корявих рук дожидає, а лановий уже довів прикажчикові, що з Проценкового двору ні одна душа на панщину не вийшла... Про все на світі забув Федір! Що йому тепер його непривітна хатина, хвора Хівря, колюча нива, коли він панського сина у віру введе, самому панові кумом стає, а його синові — хрещеним батьком. Він почуває, що це не чужа йому дитина, а є в йому частина чогось рідного, свого; на те він держить його на рукак перед купелем, на те у хрест його введе!.. І те рідне, своє, так виразно ворухиться там, на самому дні в його серці, в глибині здивованої душі, а прудка думка забігає далеко вперед... І вбачає він сього хрещеника не на руках уже, малого та німого, а бравого панича молодого, що кличе його на пораду до себе, як вільного та рівного собі!..

Тим часом паненя охрестили, й Федір, поздоровивши пана з сином, нізащо не захотів хрещеника мамці віддати. Де ж се

видано, де ж се слухано, щоб він оддав дитину комусь чужому, а не самій матері, що його на світ породила, не своїй кумі?

Пан тільки всміхнувся, зачувши те змагання Федора з мамкою.

— Пустіть, пустіть його! Хай самій матері віднесе сина. Не одступайте від закону, не ламайте звичаїв.

І Федора з Мариною пустили до пані.

— Поздоровляю вас, барине-кумо, з сином! Дай, господи, щоб великий ріс та щасливий був! — мовив Федір, кладучи сина біля барині на постелі.

Бариня сердито та гостро подивилася на нежданих кумів. Олексій Іванович, проступаючи слідом за ними, щось почужосторонньому заговорив до барині, і її гострий погляд зразу подобрішав. Вона навіть усміхнулася й витягла з-під коца свою бліду, замлілу руку. Федір і Марина приложилися вустами до її куминої руки.

— А тепер кумові та кумі — їсти та пити! Спасибі їм, що потрудилися: по трудах час і закусити! — порядкував Олексій Іванович, виводячи кумів у столову. А там уже повен стіл стояв усяких напیتків та наїдків. Олексій Іванович запрохує панотця сідати, силоміць усаджує й кума з кумою.

— Сідайте, сідайте! Чого боїтесь? Не бійтесь. Сідайте, їжте, пийте; ви тепер мені мовби й рідні — через хрест поріднилися. Прошу покорно!..

Олексій Іванович наливає по чарці собі, панотцеві й кумові доброї оковитої, а кумі — червоного солодкого вина. Цокається з усіма чаркою — такий привітний та ввічливий!

— Тепер же, кумо, — повертаючись до Марини й заглядаючи у її чорні, як терен, очі та свіже, рум'яне обличчя, каже Олексій Іванович, — треба сина доглядати. Кому ж більше те пристало, як не хрещеній матері? Чи так я кажу, чесний отче? — повертаючись до попа, питає Олексій Іванович.

— Так, так! — одказує той, запихаючи в рот півпирога, — На те кумою ставала, на те бралася, перед хрестом присягалася боронити його від усього лихого.

Марина мовчить, тільки душею мліє, а радий Федір за дочку одказує:

— Та-а!.. Поздоров, боже, нашого кума та пошли, господи, синові великому зрости, а виглядіти — виглядимо! Хіба моя Марина мала? Хіба в неї руки чужі, щоб вона сина не виняньчила та не виносила? Та я сам її припну до дитини... Стій, ані з місця! Очей не зводь! Не давай і порошині на його впасти!

— Спасибі, спасибі тобі, Федоре! — дякує Олексій Іванович. — Ти такий добрий чоловік. Вип'ємо ж ще. То за сина було, а се вже за батька!

— Та ще ж, куме, й за матір треба, бо вона ж його носила, родила, муки приймала, — базіка Федір, вже посоловівши від другої.

— А треба, треба! — одказує Олексій Іванович, дивуючись про себе, що в мужика таке тепле серце та добрий розум. — Я

от що тобі, Федоре, скажу, — каже далі Олексій Іванович, — то твоя хата через яр?

— Яка вона моя? — ухмиляючись, пита Федір.

— А чия ж?

— Як чия? Панова!.. Ми панські — і хата панська. Олексій Іванович ще більше здивувався... Сей Федір хоч і зове його тепер кумом, а своє стійло зна, свого не забуває!

— Так, так, Федоре! Ти правду кажеш: ви панські й хата панська, — одказує Олексій Іванович, — Отже як ти живеш у тій хаті, то вона все-таки твоя. То слухай же, що я тобі казатиму: хата твоя стара, кривобока. Дам я тобі другу хату, нову, простору, отут у садочку та в холодочку звелю вибудувати, щоб тобі вільніше було до сина доступити, повсякчас його бачити. Чи винесуть його надвір прогуляться, то й ти на нього позирнеш, своє серце порадуєш... Або дочці твоїй заманеться з тобою побачитися, поговорити — недалеко їй буде ходити. Чи так я кажу?

— Так, так!.. Поздоров, боже, вас, пане! — кланяючись, дякує Федір. — Що як у нас пан, то й по цілому світові другого такого немає. А все-таки я вам по правді скажу, ні крихти не втаю, як перед богом признаюся. Ото, значить, як ви нас устріли, пане, і страху ж я набрався, господи! А як почали закликати в куми, то ще більший страх мене пройняв. "О-о, — думаю, — та й похристять же мене з дочкою!.." До самого посліднього, ото вже як увели нас у горниці, дали вина до рук та постановили перед євангеллю — тоді тільки я дойняв віри, що воно не жарти. А то все думав: "Та й жартовливий же який наш пан, пошли йому, боже, здоров'я, — жартуючи й шкуру здимає!"

Не подобалося Олексію Івановичу послідне Федорове слово; отже п'янений Федір з такою усмішкою його вимовив, немов розказував про яку втішну іграшку або щирю ласку, що Олексій Іванович не розсердився, а тільки засміявся.

— Отже що я тобі, Федоре, скажу, — почав Олексій Іванович, — щоб ти не думав про мене такого, щоб часом і гадка ніколи не западала про те в твою голову, то я тебе навіки від панщини увільняю. Житимеш у мене, як у бога за пазухою, і ситий, і одітий, і не голодний. Я б тебе й зовсім на волю випустив, та що, як ти, бува, мене покинеш? Все одно — ти й не на волі, а житимеш, як на волі. А як настане мій час сей світ покидати, от тоді я тобі дам вольну, щоб після мене ніхто тобі не зміг чого лихого заподіяти.

Федір, коливаючись, підвівся й не підійшов — звалився на пана.

— Рученьку!.. Рученьку вашу білу! — скрикнув він, ловлячи панову руку й обдаючи її гарячими поцілунками. — Барин... кумочку-барин! — і Федір заплакав.

Ще довго п'яний Федір сидів би та базікав з паном, якби панові не обридла його розмова.

— Ну, Федоре, — сказав він, — ти тепер іди додому та справляй свої діла, а я з неділі накажу, щоб задля тебе хату будували.

— Та час, паночку, час і додому, бо там у мене жінка хвора, — згадав Федір про Хіврю, — От би тільки роздягтись треба, у своє одягтись.

— Навіщо? — пита Олексій Іванович. — Що тепер на тобі та на твоїй дочці — я вам дарую, щоб ви пам'ятали той день, коли в мене кумували.

Федір знову було кинувся цілувати пана, та Олексій Іванович остеріг:

— Буде, буде вже, Федоре! А то ти зразу всі поцілунки витратиш — на друге й не зостанеться!..

Федір п'яний, у своєму пишному уборі, поколивав через двір. Марина піддержувала його, щоб часом, бува, він не впав. Усі дворові витріщилися на них, як вони проходили двором. Були такі, що й кепкували:

— Он як нового кума прибрали, як того снігура!

— Та й кум же набрався — ледве ноги волоче!

— Бо важка, бач, робота була!

— А чи будуть же й кума на стайню водити, як і всіх?

— А чому ж? Кум хрестив, то й кума похрестити! Так гомоніли між собою дворові, а проте все-таки кожного завидки брали, що Федорові випало таке щастя. Та й Федір не таївся з ним. Він, простуючи через яр до своєї хати, тільки й знав, що плескав про нього.

— От ти й знай!.. Отаке! — гомонів сам з ообою. — І наїлися, і напилися, і... діло зробили... Тепер ти Федора голими руками не бери!.. Федір — панів кум, Федір — батько хрещений його синові!.. Он то що Федір! Он то як!.. А ти думав як?.. — І Федір, зостановлюючись і коливаючись, тикав поперед себе пальцем,

ніби бачив перед собою кого другого, що перечив йому. Потім, похитавшись, знову йшов.

Вийшовши нагору, вже перед хатою, він знову зупинився й Марину зостановив.

— Марино! — повернувсь він до неї. — Ти мені от що скажи: хто я такий?

— Хто ж! Звісно, батько!

— Ні, брешеш! Я кум панський, а ти — кума. Ну, а Хівря що? От що ти мені скажи — Хівря що? Я — кум, ти — кума, а Хівря— дуля з хвостом!.. От ти й знай, додав Федір, придержуючи Марину за рукав.

— Та годі вже вам базікати! Хоч мене пустіть; я вперед піду, бо, може, там матері треба в чому допомогти, — сказала Марина, одводячи його руку.

— Ну, то йди... йди! І я прийду... Ти думаєш, — може, не втраплю?.. Утраплю! А як по правді розсудити, то все-таки на мов вийде, що Хівря — дуля з хвостом! Бо я, значить, кум, а ти — кума, а Хівря?.. — патякав Федір сам з собою, колихаючись у присінки.

Тільки що Федір уступив у хату, як його ще на порозі привітав нестямний крик.

— Ой моя матінко, моя голубонько! На кого ж ти нас покинула? — голосила Марина над помершою матір'ю.

Федора наче в груди кулаком шелепнуло. Він хитнувся, трохи не впав, отже, встояв і наче бадьоріше підійшов до полу,

де лежала мертва Хівря, а над нею, припавши, голосила Марина.

— Умерла? — промовив Федір. — Так швидко? От ти й знай!.. Хоч би було довелось побачити їй, які ми тепер, дочко, стали з тобою! Шкода!.. Покійниця добра була людина: вік з нею зжили, а не билися, не лаялися, — промовив він із жалем, подивився на холодне Хіврине лице, на її мертві очі, потім положив руку дочці на спину.

— Марино! Годі, не плач... Може, воно й краще, що господь її прийняв... Бо що вона таке була між нами?.. Я — кум, ти — кума, а вона?.. Не плач! — потішав п'яний Федір свою дочку.

Марина не слухала батька, навіть не глянула на нього, а ще дужче заголосила...

Того ж таки вечора, повертаючись з поля додому, гомоніли одрадяни про несподіване Федорове щастя, жалкували, що безталанній Хіврі не довелось й нарадуватися тим несподіваним щастям. "Тут би тільки жити та бога хвалити, а вона візьми та й умри!" — гомоніли люди.

Один тільки вівчар Улас, білий, як молоко, дідуган, що й побілів, пасучи овець, і не знав та й не признавав іншого щастя на світі, як бути біля овець, — один тільки він якось глухо бубонів сам з собою:

— Толкуються! Про що вони толкуються? Про позаторішні вишкарки!.. Тоді скажеш гоц, як вискочиш!.. Коли б ще не довелось Федорові гіркими слізьми поливати те кумування. Все бридня на світі, окреме праведного бога та вівці смиренної... Та хоч нікому лиха не заподіє — смирна! А то все бридня на світі та омана!..

Одначе люди не звертали уваги на ті Уласові речі.

— Старий став — з ума вижив... Що не кажи, як не верти, а все-таки Федір — кум панів! — плескали вони.

Через тиждень, як поховав Федір з Мариною Хіврю, їх перевели у двір. Марину — прямо в горниці до сина Петра пристановили, а Федорові, поки ще будувалася задля нього хата в садку, наказано в прикажчика в хаті перебути.

Живе Федір у дворі, як у бога за пазухою. Все йому в, чого душа забажає: чи їсти — то й їсти, чи пити — то й пити, чи нарядиться в що — й нарядів усяких 'Федорові нашили. Не знає Федір, де те все береться, нема йому ні про що турботи, не знає він ніякого клопоту — все те неначе з неба падає.

— Ану, Федоре, панів куме! Час тобі вставати — робота важка тебе жде... Треба надумати, де-то його цілісінький день діти, — насміхається Федір, продираючи очі, як уже сонце геть-геть підіб'ється.

Кепкує Федір з свого несподіваного щастя й радіє йому. А проте сам не знає, чого частіш та частіш почало западати йому на думку його трудове життя у своїй кривобокій хатині, його Хівря — така клопотлива та неспокійна. "Добра була вона жінка!" — дума він, і туга, тихо підкравшись, щипає його за серце, в душі жаль прокидається: чого Хівря так швидко вмерла? "От би коли зажили з нею! Не клопоталися б: все є... Не привів же господь!" — дума Федір, а жаль розростається в його душі дужче, копирсає в серці глибше; йому вже шкода й свого трудового життя.

— Хоч і важко було, часом гірко було, а все було чим жити, об чому клопотатися! А тепер? Усе є, всього доволі, а жінки

немає, дочки немає... пропала сім'я! Все врозтіч пішло, шкереберть закопирсало! — трохи не з плачем скаржитья Федір.

Поки ще він жив у дворі, у прикажчиковій хаті, то було йому з ким погомоніти, словом перекинутись, і туга його не так доймала. А як перейшов він у садок, у свою хату, як зостався сам собі, без роботи, без клопотів, — тоді туга, мов гадюка, вп'ялася в його серце, немилосердно ссала, кусала. Важкі думки окривали його голову, не давали ніччю спати. Він не знав тоді, що йому робити, де себе подіти.

Частіше та частіше він почав завертати до підвального. Посиде, погомонить і півкварти додому принесе. А горілка в підвалі смаковита та добра!

— Ану, порадице! — промовляє Федір до пляшки, — Заговори мою тугу! — і витягне зразу до половини.

Загорить, запече коло серця, розіллється по тілу якась тепла радість; голова піде кругом, якісь легкі думки її вкриють.

— А все-таки панів кум — от що! — усміхається сам до себе Федір, лягаючи спати.

Роздобрів від того життя Федір, потовщав. Був колись сухий та замлілий, а тепер?.. "Шия в нього — хоч обіддя гни, пика — як не лусне, очі жиром запливають, сам у шкуру не втовпиться!" — кажуть про нього дворові.

Добре Федорові та ще й як!.. А Марині? Та й Марині в горницях не лихо. Ходить Марина в тонкому біллі, носить Марина дорогі та пишні убори, їсть Марина смачну та еиту страву, п'є солодкі чаї. Роздобріла Марина, вибілилася, мов та

панянка... Сонячна пригара зійшла з її обличчя — біле воно в неї та рум'яне, мов те яблучко наливчате, й тіло — недавно ще шорстке та жилаве, пом'якшало, налилося; руки і ноги, мов ті кругляки виточені, кругом груди — в обійма не вгорнеш, а стан круглий — рукою не обхопиш... Як іде Марина, то й земля під нею угинається!

Покойові кажуть, що Марину панське око пушить, бо чогось на неї дуже пан задивляється. Та як його й не задивитись на таку козир-дівку? Як надіне Марина сорочку тонку лляну, затягнеться поясом шовковим та обстебне на собі керсетку, а керсетка як не трісне в грудях, — то хто втерпить не глянути на неї? Чиїх очей не візьме на себе? Що ж Марина повинна робити, щоб на неї не задивлялися? На те й очі, щоб дивитися! Та й який з того прибуток, коли її будуть обминати? Яка їй втрата, коли хто подивиться?

— Хай дивиться — не поживиться! — каже Марина, граючи веселими очима.

Що божого ранку виносе Марина в світлицю дитя на погуляння. Світлиця якраз поруч із кабінетом, де Олексій Іванович пробуває. Марина чує, що він уже встав, щось нишпорить, чимсь стукає. А коли любить, то чому йому на нього не подивитися, не порадувать очей?

Марина подає звістку: або стихенька пісню заспіває, або зачукика малого.

— Уже Петрусь встав. Піти подивитися на малого, — каже собі Олексій Іванович. Виходе, погляне, спитає, як Петрусь ніченьку спав.

— Мамка хвалилася — добре спали, — наче в дзвінок задзвоне, одкаже Марина, кинувши скося оком на пана, потім переведе любий та добрий погляд своїх чорних іскрявих очей на невеличке Петрусеве личко, що приткнулося, мов до рідної матері, до її лона.

— Ти гляди, не дуже його пригортай до себе, щоб у головку не замулило, — каже Олексій Іванович.

— І чого б таки було йому мультко, — одказує, всміхаючись, Марина.

— Подушечок підмостила? — регоче Олексій Іванович, кинувши лукавим оком на Марину.

— От ще вигадайте що! — махає Марина головою і, округнувшись на нозі, повертається до нього своїми круглими, наче виточеними плечима та широкою спиною.

У Олексія Івановича очі загоряться, чогось серце шпарко застукає.

— Ти, слухай, — каже він якось глухо, мов йому що зітхання затнуло, — ти не дуже крутисся, щоб часом не впала...

— Не заб'юся! — щєбече Марина.

— Та ти, певно, не заб'єшся... А он воно...

— Хай господь милує, щоб я його впустила! — жахається Марина й знов щєбече, — Як таке манісіньке, гарнісіньке та впустити? Та я б сама себе, сучку, розірвала!

— А все-таки стережися. Береженого й бог береже! — каже Олексій Іванович, мерщій ховаючись у кабінеті.

Чого? Про те він знає, а Марині яке діло? Марина гуляє по світлиці з дитиною сама. Сумно їй, сумно й дитині. Чому ж їй не заспівати, не забавити хлопчика?

Марина співає, а її тонкий та дзвінкий голос доноситься через стіну до Олексія Івановича, пестить його ухо, веселить серце.

"Гарна ся дівчина Марина, — дума Олексій Іванович, — з себе красива й весела придалася. А се для дитини добре: його малі очиці веселитиме краса вродлива, його невеличке серце радуватиме пісня весела; радощі та веселощі вистилатимуть його невеличку душечку, і виростатиме хлоп'я не похмуре та вередливе, а спокійно-веселе та добре..."

Ясно та легко стає на душі у Олексія Івановича.

— Треба Марину чим-небудь обдарувати. Вона ще краще буде сина глядіти, — каже він і— дивись, викотить до неї в світлицю таляра або золотого.

— Лови! Хай пограється хлопець, — гукає на Марину. Марина візьме, піднесе ту іграшку до очей малого, повертає перед ним на всі боки або покоте по долівці.

— Кіть-кіть! — забавляє, аж поки не обридне дитині Та іграшка, поки не почне воно очей од неї одвертати.

— Натє вам назад. Уже не хочуть панич гратися, награлися! — каже Марина, просуваючи свою круглу руку крізь двері.

Дивиться Олексій Іванович на ту білу та пухку руку й дума:
"Та й чесна яка душа в сії Марини! Друга потаїла б гроші,
сказала б — десь закотилися, а вона — ні... Чесна душа!"

— Хай у тебе будуть! — каже він.

— Нащо воно мені! Ще загубиться!

— А загубиш, то не чия втрата — твоя: я тобі їх дарую.

— Спасибі вам, паночку! — дякує Марина. — Я сих грошей
ніде не діну. Заховаю їх далеко-далеко та тільки по неділях
буду на них дивитися!

Весела Марина мерщій окриється з тим подарунком,
кожному хвалиться, у вічі тиче. Побіжить з ними й до батька.

— А мені сьогодні ось що пан подарував!

— За віщо ж він тобі подарував? — пита Федір, уже
лизнувши й гостро поглядаючи на Марину.

— Я не знаю... За те, мабуть, що дитину добре гляджу.

— То-то гляди!.. Бач, яка гладка стала, — відмовляє понуро
Федір.

Чудно Марині, що таке батько плеще на неї. Там покойові їй
проходу не дають: пройде вона — очима так і проводять, за
спиною регочуть; а тут ще й батько гуди ж. "Гладка", — каже...
Ну то що, що гладка? Гарно було б, коли б була гостра, як
шпичка? То хоч глянуть є на що, а то кілок кілком!.. "Гляди!" —
каже... Кого гляди? Дитину ж он гляджу, з очей не спускаю...

Кого ж ще глядіти?.. Чи, може, се про те, що я з паном іноді жартую?.. То що ж? Він кум мені, я в нього дитя приймала... Хіба пожартувати з кумом не можна?..

Вернеться Марина в горниці сумна-невесела... Стріне її Олексій Іванович.

— Чого ніс похнюпила? — питає, ущипнувши злегка за щоку.

— Гетьте, не лізьте! — скрикне Марина. — Он мені всі голову прогризли вами.

— Хто — всі? — допитується Олексій Іванович.

— Хто? Дівчата... батько...

— А тому старому дурневі чого ще забажалось? — суворо питає Олексій Іванович — і одійде.

На цілий день після того й сварки, й гомону по всьому дому. Ніхто нічим не вгодить Олексію Івановичеві, — і те не так, і друге навиворот!.. Перешиває Олексій Іванович дівчат — на гречку, як кажуть, переганяє. Піде в садок проходитись, до Федора заверне.

— А ти, куме, що там дочці чорт батька зна що плещеїв?

Дивиться Федір сонними очима на пана. "Що ж я плескав їй? Коли?" — думає і не пригадає.

— Гляди, Федоре, щоб не прийшлося розкуматися! Не знаю, хто тоді в накладі зостанеться, — сердито скаже й піде.

"Розкуматися! — думає Федір. — Як то розкуматися? Ще такого не видано було на світі... Та хто ж то вигадав таке? Хто довів до пана? Невже вона... гладимаха?.."

І мороз лютий так не охолодив би Федорового серця, як та думка-догадка. Здається, Федір і захмелився добре на сьогодні; отже де той і хміль дівся! В голові тільки гуде та на серці холоне.

Федір кинувся знову до підвального, приніс додому вже цілу квартиру. Сів, почав пити. П'є, п'є — не бере.

— Чи не помилився, бува, підвальний? Чи не всипав води замість горілки? — промовив Федір і випив усе дощенту.

Сумно Федорові, нудно. Хотів піти проходитися — ніяк не встане; схилилася голова — голови вгору не зведе, вона в нього, мов на мотузці, на всі боки хилляється.

— А що, Федоре, панів куме! — ледве ворочаючи язиком, вимовляє Федір. — Дожився? Здибало тебе щастя, що не втрапиш, як і відкараскатись від нього? Еге, щастя, що трясця... Бач, як тебе стрепенуло!.. "Розкумаймося", — каже... Що ж? і розкумаймося! От комусь завгориш! Ще, брат, Федора сплоха не зігнеш... Гнули його в три погібелі всякі недолі, гнули, як лозу на каблучку... А що — зігнули?.. Виприснув Федір, як клинець з-під обуха... Й тепер виприсне... Ти його туди, а він тобі — відтіля! Що ти йому зробиш? В'юн Федір! — і він на всю хату зарегочеться.

— Бодай уже всі так в'юном звивалися, як звивається Федорове серце! — скрикнув він трохи перегадом, ударивши кулаком по столу, й заплакав.

Довго ще він сам із собою отак розмовляв, реготався та плакав, поки не знемігся й, схилившись на стіл, не заснув.

Цілий тиждень після того отак кружав Федір. Не знав він за той тиждень другого шляху, як із дому до підвального, а від підвального додому. Крадькома він садком прокрадався туди, брав кварту горілки й крадькома повертав додому, щоб, бува, не стрінутись з ким. Він почав боятись людей, боявся рідної дочки, себе самого боявся. Не раз йому западала думка утекти куди-небудь, забігти безвісті, світ за очі. Все одно, де не пропадати!.. Він і так пропада. Нема в нього нікого, кому б він сповірів своє горенько: рідна дочка — й та йому ворогом стала... Он щось таке панові наклепала... Уже ж би він не виссав з пальця того, що казав ото... Видно, вона йому про щось довела... Може, вже й близька стала?.. Пани заздрі на ласощі... Що кума — то дарма!.. Як у серці нема бога, то гріха не страшно... "А що, як то правда?" — думав Федір, і та його думка наче ціпом по голові молотила, серце наче ралом драла. "Куди ж ти втечеш від тієї думки? Немає на світі від неї другого втьоку, як на той світ; немає іншого захисту, як під землею!" — думав Федір. "Ні, брехня! — втішав він себе, позираючи на пляшку, — є залити-втопити!" І Федір заливав, щоб забити собі памороки.

Певно, що він би таки їх забив, якби сама доля не допомогла йому їх збутись іншим побитом.

Через тиждень після того, як пан нахвалявся з ним розкуматися, бариня вперше після родин зволоклася з постелі. Суха та замліла після недугу, вона аж світилася і, обпершись на руку покойової Хвеньки, пішла проходитись по господі.

— Мамка? А где Пьер? — спитала вона про сина, зустрівши мамку.

— Нянька панича понесла гуляти.

— На двор?.. Как бы не простудила маленького!

— Ні, бариня, по хатах, — відказала мамка. Бариня пішла далі. Пройшла гостинну й залу. Все кругом неї блищить та сяє, все веселить очі.

— Кажись, все в порядку, — шепоче вона, простуючи до кабінету.

— Отвори, — стиха наказує Хвеньці.

Хвенька відчинила двері. Бариня ступила на поріг та так опукою й посунулася додолу. Зачепилася вона чи від чого — мов два зняло! — впала додолу...

Олексій Іванович мерщій підбіг до неї, підняв з долівки, положив на кресло, щось підніс у пляшечці, давав нюхати, натирав виски.

— Вон! Вон! — обмираючи, шепотіла бариня. Потім почалися сльози, посипалися прокльони.

До тих сліз і прокльонів додав свого репету й Петрусь із кресла, де лежав він, вимахуючи голими червоненькими ніжками.

Прибігла мамка й мерщій винесла Петруся, а бариню перенесли в спальню й знову вложили в постелю.

Через годину після того Олексій Іванович виїхав з двору шляхом на город, а через другу — серед двору проти вікон

барининої спальні вивели Марину в драній рядняній сорочці з зав'язаними на спині рукавами, посадили на набиту сміттям підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, натикати пір'ям, а баринині покойові по одній підходили до неї й плювали їй у вічі.

За що? Через віщо? Що зробила вона таке? Ніхто нічого не знав. Так бариня наказала, та й годі!

Одначе Хвенька шептала жінкам та дівчатам, що тільки вона одхилила двері в кабінеті, як звідти, мов стріла, вискочила розхристана Марина, зачепилася за бариню та так її на долівку й повалила.

— Чого ж вона там була в кабінеті? А пан же де був? — допитувались жінки.

— Та й пангже там — з нею!

— Он воно що! — рішали молодиці, а дівчата, похнюпившись, лукаво всміхалися...

Федір спав п'яний, як нестямний грюк у вікно збудив його.

— Хто там? Чого?

— Федоре, панів куме! Іди подивися, до якого шлюбу твою дочку наряджають! — гукала на весь садок прикажчикова жінка, що з першого разу зненавиділа Федора.

У хату вскочили два лакеї й, схопивши Федора під руки, не дали, як кажуть, і вгору глянути, — повели в двір. Федір, закустраний та заспаний, хилився поміж лакеями то на той, то на другий бік.

— Аж ось і архірея ведуть! — хтось гукнув з купи, що кругом обступила Марину. Купа зареготалася.

— Розступіться! Розступіться! — гукали лакеї, підводячи до купи Федора.

Народ роздався. П'яного та заспаного Федора підвели до дочки й поставили проти неї.

— Подивися на свою кралю!.. Бач, як її нарядили! — зло гукала прикажчикова жінка.

— Марино-о! — тільки й зміг вимовити Федір, захитався й, як еніп, повалився їй під ноги.

— Бач, як батько кланяється низенько своїй чесній дочці, — базікала прикажчикова жінка. Другі всі мовчали та якось понуро дивились...

Се сразу щось як свисне, лясне!.. Марина нестямно скрикнула, схопилася й, мов навісна, кинулася з двору. Баринин кучер Самійло з гострим батоном гнався за нею й чесав по чім попало. Марина в драній рядняній сорочці, що кругом неї так і майтолалася своїм дрантям, мов вітер, мчала з двору в поле. Люди навзирці її проводжали.

— Ач, як вивірчує!.. — гукала, заливаючись реготом, прикажчикова жінка.

Та народ уже не реготався. Дехто з повними сліз очима поглядав у поле, як Марина, нестямно лементуючи, тікала; другі боязко озиралися назад, де серед двору лежав блідий як смерть Федір. Усім стало якось моторошно, страшно Як загнав Самійло Марину аж геть за могили, що вже її стало не видно, й

вернувся у двір, то й Федора прибрали з-перед, барининих вікон. Його понесли до того ж таки Самійла на конюшню. Навіщо? Прочуматися? Похмелитися? Ні, щоб проспався... Бариня на другий день звеліла задля батька інше похмілля готувати. Самійло хвалився, що аж три канчуки звелено в сирівці намочити. Та, видно, Федір, хоч і обмерший був, а про те догадався. На ранок його вже не було в конюшні;

шукали по всьому двору й садку, та нігде не знаходили.

Кинулись у нову хату — аж Федір висить безпечно собі на трямку в сінях...

Одрадяни, почувши про те, наче потетеріли... Та кара над Мариною, що придумала їй бариня, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед їх очима, а в серці, на самому дні збентеженої душі, ворушилось гірке почування, що то з кожним може таке статися і ніщо в світі не боронить їх від того...

Пригадали вони тоді, як дід Улас плескав, як вони завидували Федоровому покуманню... Недаром він тоді казав: "Тоді скажеш — гоц, як вискочиш!.." Недаром!.. О, той дід із нюхом!..

А тут ще після того через два дні й Самійло повісився в конюшні. Любимий баринин жеребець пропав. Бариня кликала до себе Самійла, допитувалася, від чого? Покойова Хвенька хвалилася, що бариня дуже гнівалася, наказувала Самійлові, щоб він пам'ятав, що вона йому жеребця не забуде. Самійло вийшов од барині дуже похмурий, а на другий день взяв та й повісився.

Самійлова смерть так бариню чогось налякала, що вона з ляку трохи не вмерла. Цілих два тижні лікарі не одходили од постелі недужої; гонці за гонцями раз по раз літали верхи то в город, то в Одраду. Як трохи їй полегшало, болящу перевезли в город, а на зиму вона з сином поїхала за границю та вже більше й не верталася звідти.

Не вертався в Одраду й Олексій Іванович. Дім звелено було забити, прислужників розпустити. Спустіло зовсім дворище, у ньому тільки прикажчик зостався, та й той хвалився, що в дворі небезпечно...

Люди гомоніли, що кожної ночі якась біла тінь виходила з Федорової хати й прямувала до панського будинку, під барининими вікнами жалібно вила і все неначе когось викликала. А в садку десь набралися сичі та сови і в самій гущавині сумно-сумно перекликалися...

Де ж Марина ділася?.. Марина безслідно зникла, про пала. Одні казали, що, мабуть, вона себе в глибокому ставку або в колодязі поховала; другі догадувались, чи не подалась, бува, на вільні степи, бо де-небудь би проявилася, а то ніхто нігде її не бачив, нічого про неї не чув, наче її земля проглинула...

Одрадяни тому не дивувалися. Хіба мало їм доводилося бачити всякого дива на своїм віку? Спершу погомоніли трохи, а потім і забули.

Одно тільки їх дивувало: чого се дід Улас став такий бадьорий та жартовливий? То, було, коли-не-коли хіба за хлібом присуне в село, та смутний, та сердитий: і того лає, і другого костить. А то трохи не щодня плентається по селу. Підмогоричив бабу-шептуху аж тричі на тиждень пекти йому буханці.

— Надолужила мені лемішка з бриндзою! Осточортіла й каша з салом! — скаржився Улас.

— Буханця, діду, закортіло? — питались люди. — Атож... Хоч злидні, та з перцем! Не хоче кишка простого хліба — буханця їй подавай! — жартує дід.

А се чутно, що Улас збирається зимувати в степу. Клопочеться про харчі на всю зиму, щоб доставили йому не' на старе становище біля'села, а на літнє — в степ, верстов за двадцять або й того більше.

— Чого ee так у степу заманулося зимувати? — пита прикажчик.

— Повітря там просторише, для отари здоровіше... Тут, біля села, — ліси та яри, звір шкодить; а там, як у бога за пазухою! — одказує Улас.

— Та з тебе ж, діду, там дудка буде! — регочуть люди.

— А як буде, то хтось заграє! — жартує Улас.

— Ак же ти, діду, будеш сам зимувати?

— Чого сам?

— А з ким же?

— З самицею! — регоче дід.

— Ото! Чи бач, чого забандюрилося старому? — кажуть жінки.

На старість воно так завжди: сивина в бороду, а чорт у ребро! — одно жартує Улас.

— Гляди, діду, щоб він тобі не проломив його!

— Стара кістка й чортові не подасться!

Регочуть люди з смішних дідових вигадок, і дід регоче та все збирається у степ зимувати. Набрив собі борошна, буряків, капусти, картоплі й подався з села на всю зиму.

На весну він знов перекочував до села, тільки вже не сам, а з помічницею. За його отарою приплелася якась чорнява огрядна молодиця з невеличкою дівчинкою на руках.

— Що се, діду, за молодиця з тобою?— питають люди.

— А вам що за діло?.. Молодиця, та й годі! — суворо відказує дід.

— От ти й знай: ішов сам зимувати, а вернувся з самицею та ще й з саменятком! — поривалися жартувати жінки.

Дід мовчав. Поміж людьми ж ходила чутка, що молодиця — його небога, сестрина дочка, з далекого села, зветься Приською; була замужем, та чоловік умер, — ото дід і взяв її до себе за помічницю.

II

Вийшла воля — й дивне диво: одних до домівки привела, других з домівки повела. Скільки-то панів не пережило її — померло! Зате багато кріпаків, пропащих та померших, знову

найшлося, ожило! Мов ті козачки повесні, що, як сонечко ясне пригріє, вилазять з непримітних щілинок, так вони, не знать звідки, поналазили в села та хутори.

Старий Башкир теж не пережив волі — помер; зате з дідової небоги Пріськи та стала Проценкова Марина. Так в один день взяла Марина та й переродилася з Пріськи! "Я, — каже, — не Пріська, а Марина! — й одрадяни зразу признали її. Хоч Марина постаріла й понікчемніла трохи, отже всі признали її за панову куму. Дехто хвалився, що давно її пізнав, ще тоді, як дід Улас перевів її в село до баби-шептухи, та, знаючи, якого лиха довелось їй запобігти, мовчав.

Може, то була й брехня, тільки з того часу ніхто її не звав Пріською, а Мариною, а найбільш — пановою кумою. Згадали одрадяни те чудне покумання, а ще чудніше розкумання. Сама Марина їм повідала, як вона, тікаючи світ за очі, набрела на панську отару. Видно, вона була дуже страшна тоді, бо всі вівці так урозтіч і кинулися; одні собаки не злякалися; вони обступили її кругом і, не налучись на той час дід Улас, певно, розірвали б. Що далі було, вона не пригадає. Знає тільки, як вона опам'яталася. Була тоді ніч темна та невидна; дощ, як із відра, лив; грім на весь світ гукав, блискавиці безперестанку світили. Де вона була — не знала: під нею солома шелестіла, на ній рядно лежало... То, певно, був якийсь захист, бо чутно, як дощ шумів, а кругом неї було сухо. Се, розказувала вона, щось замурчало, а далі закашлялося.

— Хто то? — спитала Марина.

— Заговорила!.. Слава богу, заговорила! — почувала вона чийсь голос.

Як уже розвиднілось, пізнала вона діда Уласа. Він біля неї, мов коло малої дитини, ходив, із своїх рук годував і напував, поки вона зовсім очуняла. На зиму в степ перевів, у землянці цілу зиму держав, на світ не показував, поки в неї коси не одросли. На весну, як знайшлася в неї дочка Килина, він перекочував з ними до Одради, ще ціле літо при собі держав та вже восени поселив у баби-шептухи, наказавши, щоб вона себе видавала за його небогу Пріську.

Отак розказувала одрадянам Марина, й люди, слухаючи її сумну приповідку, йняли тому віри.

— Слава богу, — казали вони, — вже такого далі не буде. Минулися нашим ворогам їх розкоші, увірвала свята воля того налигача, що в'язав нас; охляне тепер несита пелька, що нас поїдом їла, та ще й як охляне, як разом із людьми та й землю одберуть! — гомоніли люди, важко зітхаючи та заздро поглядаючи на степи безкраї, лани широкополі та ліси темно-сизі... — Все то наше буде! От тільки треба слушного часу подождати. Що вони нам наділи ті, мов на сміх, тичуть? Та ще кажуть— і за те плати! Яка плата, коли воно наше, нашими слізьми та кров'ю полите, нашим потом та руками здобуте? Брехня то все, вигадки панські!.. Не брати наділів, не брати! До слушного часу подождемо — все віддадуть, дарма віддадуть!.. До слушного часу, братця, до слушного часу!..

По всіх сторонах, з одного краю до другого... заходив кріпацький викрик: "До слушного часу", збентежив кріпацькі надії, заморочив їх задурені голови. Всі в одну шкуру затялися:

— Не хочемо наділів! До слушного часу подождемо!.. А найбільше всіх башкиряни:

— Луснула стара собака, а щеняти не страшно! — гукали вони.

За другими — й одрадяни. Виїздив до них становий, справник; мировий приїздив з опікуном, сам панич завернув, молодий та бравий, як дуб рослий.

— Хлопці! Раю вам наділи брати, бо вам же гірше буде, — казав він, виступаючи поперед опікуна.

— Чули ми се не од тебе одного! Ти краще свою хрещену матір наділи за те, що тебе он якого виняньчила! Ось приведіть лишень сюди Марину, хай подивиться на свого хрещеника. Якби була знала, то малого б у колісці придушила, щоб і світу не паскудив! — одказували паничеві одрадяни.

Утік Башкиренко від своїх колись тихих та покірних одрадян, наслухавшись від них глузу та посміхів. А че рез тиждень в Одряду москалі найшли різками накидати панські наділи. Та не такі одрадяни стали, щоб послухатись: вони й березову кашу поїли, а од наділів все таки одкинулася. Дехто й в царському домі, де великі вікна, посидів, казенного хліба чимало переїв, а наділів не схотів брати.

— Огороди та хати — хай за нами, а наділів не хоче мо! — в одну шкуру плескали одрадяни.

На тому уперлися — так по них і сталося. Через півроку вийшло, що панич їм огороди дарує, аби тільки підписали викуп.

Спершу й на тому затялися:

— Які там подарунки, коли воно наше? Споконвіку там жили, діди та прадіди наші на тому пробували — що ж там

дарувати й що підписувати? Ми люди темні; може, там такого напингуть, що й знову неволі бути... Не хочемо підписуватись!..

Та свої діди збили:

— Беріть, дурні, якщо дарують, дарованому коневі в зуби не дивляться! Пишіться, що городи беремо; на наділи тільки не пишіться. Наділи й так не втечуть від нас, — раjali діди.

Так написали, підписали й втихомирилися. Поміж другими достався огород і дідові Уласові. Хоч на самому краї села, аж за майданом біля зимнього колись Уласового становища, отже огород чималий, а найкраще на ньому — хата; нова, простора, з великими вікнами. Старий Башкир років за три перед волею вибудував її задля чередників та вівчарів. Тільки недовго довелося їм користуватись тією хатою. Як умер старий, то череду й отари розпродано, а хата зосталася пустою, поки ото не досталася дідові Уласові.

— Добра хата, хоч конем грай! Не такому б бовкунові, як дід Улас, вона личить; отже хай і він попотовчеться. Він звик на просторі, — казали одрадяни, та не вгадали.

— Не звик я в чотирьох стінах топтатись та хатніх клопотів слухати, — казав дід Улад Марині, перевівши її в свою хату від баби-шептухи. — Піду на степи. Може, де задержалася хоч невеличка отара. Дурно за вівчаря стану, аби біля овець, бо вівця смирна собі, лиха тобі ніякого не заподіє, — одно плескав усю аиму дід Улас, а на весну зібрався й подався кудись із села, кинувши на догляд Марині свою кату з огородом.

— Хай вона тобі буде... Он у тебе дочка мала, а в мене — нікого. Як вернуся та вмру — поховаєш, а не вернуся — живи собі! — додав, прощаючись.

Підписавши вмову з одрадянами, Башкиренко, як тільки заповучив викуп, зразу й майнув за границю, а одрадяни засіли на своїх огородах. Хто мав який-небудь шматочок свого поля, сяк-так його шкрябав, засівав; а хто не мав — приставав за половинщика до того, в кого було поля багато; папська ж земля zostавалася неорана, невіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, бур'яни поросли та будяки красувалися, а по незораних степах — чистий пирій посикав на корню, хіба хто з кріпаків задля своєї потреби невеличкий шматочок викосить. Страшенною пустинею все те оддавало, розором та занепадом одгонило. Й справді, то був занепадок. Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; маєтки пустіли, нищилися, височенні палаци по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима, дірчавою покрівлею й дожидалися, коли їх негода повалить.

На той час жиди налучилися. То таке зілля, що заздальгідь поживу чує, як те гайвороння на стерво налітає... Так і вони налетіли. Не знать звідки взялись, наїхали й позабирали панські землі під оренду, — звісно, за ту ціну, яку самі призначили. Пани й тому раді: краще щонебудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оренду, а самі врозтіч: хто в город на службу подався, хто в губерню та столицю на веселе життя поїхав. — Їдьте, їдьте собі, та назад не вертайтеся: нам просторіше буде! — проводжали їх кріпаки, радіючи, що панські добра пустошаться й що незабаром усе те буде їх. От тільки прийде слухний час, — усе нам верне.

А жиди тим часом своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали, і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна — все, що земля родила й на собі носила, і все те, що людські руки виробляли.

Минув рік-другий — і знову панські лани заколошилися житом-пшеницею; панські степи окривалися наймитською

косарською піснею — не вільною та веселою, а зачмеленою жидівською горілкою. А після того незабаром почалося й межування: панські землі докупи зводили, кругом села, мов залізним путем, обгортали. Оренда пішла вгору, земля подорожчала, а "слухний час" не приходив та й не приходив... Не раз і не два доводилося глибоко чухати потилиці тим, хто відкинувся наділів.

Та нікому то так не далось взнаки, як одрадянам. Кругом села — оскільки оком не скинь — панські лани та луки; став, що з нього за кріпацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили — водопою нема; колодязі господарські та й то де-не-де. Прийшлося одрадянам хоч пропадати! Кожна курка, гуска оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на прикорнях держали, скотину зовсім звели.

— Навіщо та скотина, коли за неї тільки плати, а робити нею нічого та й ні на чому? — казали одрадяни й жалкували, що послушалися наговору про "слухний час" та відкинулися від наділів.

Тепер би й назад, та не можна. Добивалися Одрадівщину хоча в оренду взяти, давали паничеві дорожчу плату, ніж жид давав, та панич не схотів. Він із заграниці вправителя-німця прислав, а німець і ровами обкопався, й огорожею одгородився. Одрадяни все далі та далі нищили-пustoшилися: тини осувалися — нічим їх городити, хати старіли-кривилися — нічим полагодити, оселі дірчавіли, осувалися... То старці німечні жили, а не колись заможні хазяїни господарювали. Тільки й надії, що на заробіток у того ж таки німця. А чи багато ж то в нього заробиш? Він про те тільки й дбає, як би найменшу плату дати; він про те тільки й мислить, як би без людей обійтись... Усе якісь новини заводить, машини випикує.

От і сього року: вповали та розкладали одрадяни на жнива. У панича такі жито та пшениця поросли густі та високі — благодать божа! Буде паничеві, та достанеться й женцям. Одрадяни вже лічили, скільки то заробітку спаде на їх долю, що треба залишити на харч, а що — продати. Нікого не заманивала думка на вільні степи, на далекі сторони. Чого його з місця зриватися та втрачатися, коли тут і на нашу долю буде?.. Сиділи одрадяни по своїх хатах та дожидалися, коли їх покличуть на жнива.

От уже й пора наставала. З других економій приїздили рядчики наймати одрадян, давали плату немало.

— Чого нам забивається? У нас жнива під носом! — одкинулись одрадяни.

Ждуть-пождуть, а їх все-таки на жнива не кличуть. Коли се дивляться — торохтить шляхом з города через село якась машина, блищать на сонці її залізні зуб'я та снасті, червоніють викрашені бильця, колеса; сама низька, розкарякувата.

— Що то? — питаються одрадяни вожчиків.

— Хіба не бачите? Машина! — одказують ті.

— Бачимо, що машина. То яка?

— Хліб жати.

У одрадян кольнуло в серце.

— Як се — хліб жати? Що се ви? Хіба є така машина?

— А кат його знає! Видно, що є; бачте ж — веземо!

Одрадяни вірили й не вірили... Вони зроду-звіку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка — кинеш серп, за косу візьмешся, а щоб машиною?..

— Та то нас дурять, щоб ціну збити! — втішали старі люди.

— А лихий знає тих німців! Може, вони на нашу погибель і таку машину вигадали. Бачте — торік же привезли молотилку, — толкувались молодші.

Тая чутка збентежила все село... А що, як справді? І тут не стали, і в других втерляли... Що ж прийдеться зимою кусати?

Надвечір у село прийшов прикажчик до машини хлопців наймати.

— По два семигривеники в день — хто стає?

— Тю-тю! Ви подуріли!.. Як се можна по два семигривеники на жнива ставати? Малий, бач, день — його і в рубля не вбереш, а вони — по два семигривеники!

— Більше не велено давати. Та се не на жнива, се до машини.

— А багато до неї треба?

— Нащо багато? Всього трьох чоловіка та в'язальників з десяток.

— Та що се ви — подуріли? Таку силу поля тринадцятьма душами підняти?

— То не наше діло: нам так велено. Хочете — йдіть, а. не хочете — з другого села візьмемо.

— Беріть! Управляйтесь!

Одрадяни одкинулися, думаючи, що то німецькі крутні, щоб ціну збивати.

— Нехай собі з другого села беруть, а ми подивимося та подождемо. Більше ждали! Ще буде так, що німець сам до нас прийде кланятись...

Подождали одрадяни до вечора — не йде німець та й посланців не засилає. На ранок вони побачили, що посланці верхами кинулися з двору в різні сторони.

— Поїхали дурнів шукати! їдьте! — сміються одрадяни.

Той день призначався задля зажону. Отже через те, що одрадяни не схотіли до машини ставати, зажону не було. Німець бігав по двору, гукав, лаявся, а одрадяни, слухаючи те через яр, реготалися.

— Чи бач, яка його гарячка б'є? Аж піна з рота скаче!

— Ми-то тепер регочемо, а чи не доведеться нам на кутні зареготатись, як німець справді машиною весь хліб підніме? — спитав хтось.

— Та то дурять нас! Не вір! — забили баки неймовірному.

Того ж таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитувалися шляху до економії.

— Навіщо вам економія?

— До машини найнято— хліб жати.

Одрядяни похнюпилися. Цілу ніч вони погано спали, а на ранок, ще до сонця, піднялися й якось боязко позирали на панський двір.

Аж ось почало й сонце зходити, з двору донісся гомін. Незабаром виїхала звідти парою кіньми машина й подалася на поле; за нею йшло дванадцять парубків, німець, прикажчик.

— — Бач, яку червону шкуру потягли! Ану, ходімо та подивимося, як вона буде шкобертати, — казали одрядяни й собі за машиною сипнули в поле.

Ось коней зостановили біля ниви. Німець сказав щось прикажчикові, той з усіх ніг помчався у двір.

Поки одрядяни перейшли через яр і наблизилися до машини, прикажчик уже біг з двору, несучи на плечах косу з грабками.

— Нащо то? Машині помагати? — хтось спитався, і всі зареготалися.

— То шлях для машини прокосити, — одгадував Другий, — Велика, бач, пані, щоб не заросилася!

Регіт та жарти не стихали, аж поки прикажчик не прокосив уподовж усієї ниви дороги.

— Сідай на козли, поганяй! — скрикнув німець, беручи ззаду за бильця машину.

Один парубок сів; коні сіпнули, пішли по ниві, а слідом за ними зашкобертала машина; ті зубчаті коси заходили-загарчали. Аж ось вона черкнулась жита, вхопила, наче рукою, чималий кущ, нахилила... ж-ж-ж! — й вивернула на землю зовсім готовий сніп, тільки взяти та перевеслом перев'язати. Далі за першим — другий, за другим — третій, так рядком і встилає ниву.

Одрадяни як побачили оте, то й дух у їх грудях сперло. Всі наче померли — затихли, одними тільки очима слідкуючи за машиною. А вона вже геть подалася, червоніючи полем та валяючи снопи за снопами. Одрадянам здалося, що то не снопи, а то їх голови стеляться по рівному полю...

Ніщо на світі так не вразило їх серця, як та машина! "Нащо вона? Споконвіку, з дідів — з прадідів так велося, щоб хліб руками збирали... І всім було, всім доставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер от зразу стало мало... Для одного мало оцих ланів, степів безкраїх? Господи! Ну, та й лукавий же та ненажерливий твоє сотворіння — чоловік!" — думають одрадяни, вертаючись додому.

Що тепер їм зосталося робити? З самого малу їх пристановлено до землі; з давніх літ вони тільки й знали — біля неї ходити, хліб пахати... А от тепер — ні землі, ні хліба! Куди ж їм повернути? Де себе подіти? Голодна смерть чорним круком носилася над їх головами, гнула додолу.

Неначе тіні, німі, мовчазні, ходили вони один біля одного, соромились один на одного глянути, боялися один одному слово сказати... Замість них так голосно деренчала машина з поля.

— Іч, як співає! Що то вона каже? — спитався невеличкий хлопчик у другого.

— То вона стогне, що людям нічого буде їсти! — одказав той, зітхнувши.

Та розмова невеличких хлоп'ят зразу всіх дорослих розбудила. Всі вони голосно заговорили.

— То все отой німець! То він на наші голови накладає. Убиймо невіру, як собаку!..

— Що се ви мовите, нерозумні голови? — почали гарячих охолоджувати старі діди. — Якого гріха на свою душу хочете взяти?

— Та за такого й бог не каратиме, люди не осудять! — гукають молодші. — Який там гріх — собаку задавити?.. Не пропадати ж нам всім через одного?

— Гай-гай! Та й дурні ж ви та нерозсудливі! — одно охолоджують діди. — Що з того, що німця вб'єте? Його влечите — другий буде: не буде Галя—буде другая!..

— Що ж нам робити? Що нам казати? Як його в світоньку з малими діточками прожити?

— Що робити? Треба за розум взятись — он що треба робити! Треба прирозуміти, як ту бісову машину скасувати. У ній одній усе наше лихо, від неї наше горе...

— А не один, бач, біс — що машина, що німець? Одну скасуємо — друга буде! — гукають молодші.

— Все, та не все: поки-то другу достануть, а хліб треба вбирати! — розжовують діди.

Повеселішали трохи одрадяни. Справді, що треба машину скасувати! Тільки як то його? Та й хто за те візьметься? Хоч би не були дурнями та не одкидалкся од наймів. А то тепер чужі стали. Своєму безпечніше можна б було шепнути, а чужий ще видасть!..

Надія, що на хвилину звеселила була їх засмучені голови, почала знову меркнути-зникати. Перед очима знову вставала голодна смерть.

Цілий день тупцювалися та толкували одрадяни, не знаючи, що їм робити, як виплутатись з тії біди, що негадано-несподівано скоїлася над їх головами. Що машину скасувати, то вже й бог велів. Одно: як його й кому? Прохали коваля. Він біля заліза ходить, краще знає. Так і коваль одкинувсь.

— Як я, — каже, —її скасую, не бачивши зроду, що воно таке? Може, то така сатана, що й тебе натроє переріже? Щоб машину скасувати, треба розуму, та ще й неабиякого.

— То ти піди подивися!

— Дивися, коли там нічого не видно! Треба знати, як її зробити, то тоді знатимеш, як її розтирати, — одказав коваль.

Отже одрадяни все-таки послали коваля до машини. Пішов той та й вернувся ні з чим.

— Там треба розуму, та ще й розуму! — одно плеще. Коли трохи перегодом доноситься з поля крик-гук. Хлоп'ята, що цілий день бігали черідкою за машиною, не бачивши зроду такого дива, тепер, як вітер, неслися в село, тільки курява шляхом вставала.

— Що там таке трапалося? Женуть вас геть, чи що? — допитувалися одрадяни хлоп'ят.

— Машина пропала! Машина пропала! — гукають ті.

— Як пропала?

— Поламалась к лихій годині.

— Чого?

— Та Івась Кабанців палицю підставив. Вона ту палицю як підхопила, як черконе! Так к лихій годині всі зуб'я й сплескалися! Тепер тільки смиче, а не ріже.

Одлягло одрадянам. Вони знову кинулися до коваля.

— Ой та й митець! Розуму, кажеш, треба, розуму! А он невеличкий хлопець і без твого розуму її скасував. А ще ковалем зветься!

Смичуть коваля хто за рукав, хто за сорочку, а хтось підбіг та зразу насунув йому шапку аж на очі. Зовсім подуріли з

радощів! Насилу коваль вирвався від них та втік. Кабанцевого Івася всі трохи на руках не носять.

— Ось хто наш спаситель! Ось хто порятував нас від голодної смерті. Як будемо восени в городі на ярмарку, цілою громадою тобі свистуна купимо, — жартують батьки.

Івась, спершу боячись, щоб батько прочухана не дав за те, що такої шкоди наробив, тепер почав хвастати та вихвалитись.

— Я, — каже, — назнарошне так зробив. Загородив пужално та ще й повернув!

— Молодець, Івась, молодець! — вихваляють ботьки. — Змалку призвичайся свого захищалпн! Так їм, бісовим панам, усе й роби шкоду! Не милують вони нас — і ти їх не жалуй!

Аж ось вгляділи одрадяни, що машину повезено у двір. Побігли до шляху, чтгмдуж гукають:

— Нажерлася, ненажера, що й зуби поламала! Так і треба вам, клятим! Хотіли, бач, бога перемудрити. А він, милосердний, не попустив того, щоб святий хліб його отак нехтувати та збавляти!

Радіють, неначе малі діти. Дехто й до шинку навідався, восьмуху задавив на radoщах.

— Тепер же, братця, як будуть на жнива наймати, ціни держіться!.. Гострив на нас німець зуби, хай же тепер попоцока ними!

Радяться, почому ставати. Говорять таку плату, мов справді їх хто наймає та ще й просить, наймаючи. А тут уже й вечоріти

стало. Раді та веселі порозходились одрадяни вечеряти та лягати спати, дехто сподіваючись, що на завтра прийдеться на жнива ставати, і серп позубив, косу нагострив.

Заходило одрадянам звечора сонце ясно, а на ранок вставало в хмарах та негоді!.. Так їм здавалося, сонце ж повчорашньому світило й гріло, та одрадяни того не примічали, бо кляту машину знов поволокли з двору на поле, знов вона загарчала, валячи та вивертаючи снопи за снопами.

— А що, не я вам казав, що треба розуму та ще й розуму! — реготався тепер коваль над учорашніми глумильниками.

— Йди собі к бісовому батькові з своїм розумом! — уже навсправжки ляялися селяни.

Їм було досадно. Вони дізналися, що разом з машиною привезено декілька зайвих кіс, що ото їх уставлено нові, а позублені віддали в поправку.

Та вже, видно, одрадянам сама доля служила! Опівдні знову поволокли машину в двір. Погонич якось задивився й не доглядів, як машина смикнула батіг з його рук, підвернула під себе, й знову об пужално коси поскліпувалися. Німець розлютувався, гукає на наймитів, збавляє всім плату на поправку машини.

— Як то се? А ми чим винні! — гукають у свою чергу наймити, — Ну й вивертай з винуватого, а з усіх — за віщо?

Німець і слухати не хоче. Наймити погомоніли, погомоніли між собою, плюнули на свою зароблену за півтора дні плату та й потягли ні з чим ланами додому.

Зостався німець без робочих з поламаною машиною. Знов прикажчик забігав по Одраді, вигукуючи:

— Хто хоче стати по два семигривеники на жнива? Тепер уже одрадяни не одкидалися. Вони тільки злегка докоряли:

— Набрали чужих, а тепер знов до своїх!..

Звечора радилися — кому йти; цілою громадою вибрали й щось шепталися. На ранок виставили дванадцять чоловік, та все здорових.

Закипіла робота — аж горить! День пройшов благополучно, й німець, радий, пообіцяв ще гривеника накинути на чоловіка, коли й далі так широко робитимуть.

На другий день не пощасливило: машина переломила косу об здоровенний дрюк, що непримітне десь серед поля взявся. Отже нічого — нову косу вставили й знов поволокли.

— Воно й добре сією машиною хліб брати, та то не гаразд, що вона так часто ламається! — казали одрадяни німцеві...

На третій день знову благополучно, а на четвертий, виряджаючи на ранок хлопців до машини, одрадяни щось їм таємно шептали...

— Глядіть же — на ямці, на ямці... Та не спиняйте коней!..

Виїхали хлопці на поле з машиною; чи протягли, чи не протягли її разів зо три вповодж поля, як біжить один у село.

— Чого? Забув що?

— Де там забув!.. Нещастя!..

— Яке нещастя?

— Зовсім к лихій годині вкрутили в'язи машині!

— Як саме?

— А так! Якраз на ямці — видно, вже назло — хтось набив у землю прикорнів та ще серед них і залізяку завтовшки в руку встромив. Ми, звісно, про те байдуже. Та й кому в голову зійде думка, що там небезпечно? Жнемо собі; Грицько коней поганяє, машина добре бере. Добираємось до ямки. Грицько коней дужче пустив, щоб разом вихопитись з ямки; машина аж гуде та ріже. Коли се як загарчить, як зашкобертає!.. Дивимось — одна залізяка, що нагинає до машини пашню, летить к бісовому батькові; далі спідня зубчаста коса, а там і верхня — мов хто руками бере їх та геть одкидає! Не встигли й оглянутися, як машина скакнула в ямку та так шкереберть і перевернулася... зупинили коней. Поглянемо — аж отакенна завтовшки залізяка у ній застряла й не тільки тобі коси, а все поламала! Кружало так і тріснуло; залізну примостку, що на ній снопи клалися, вдвоє зігнуло, в землю вгородило; на що вісь товста та залізна — так і перегоріла!.. Одно колесо від неї аж геть-геть од котилося!

— Нажали, значить? — не то з радості, не то з докором вимовляли одрадяни.

— Нажали! — одказав парубок. — Там німець — як не плаче... Нас винуватить... Машина, каже, п'ятсот рублів коштує, а ви її не догляділи... А чим ми винуваті? Як ти її доглянеш, коли хтось у ямку прикорнів набив та ще й залізяку встромив? Не йти

ж нам поперед неї та не доглядатися, чи нема там чого-небудь!..

Одрядяни мовчали. Дехто пішов на поле подивитися, що сталося з машиною; дехто, махнувши рукою, промовив: "Хай винуватить!" — і пішов до хати.

Опівдні прикажчик ганяв по селу та вигукував:

— Бога ви не боїтеся, отакої шкоди наробити!.. Усім селом тепер одвічати будете.

Одрядяни й слухати про те не хотіли.

— Чого нас до тієї шкоди тулити?.. Наприймали спершу чужих, не дали їм заробленої плати — от і відайтеся з ними! А до нас нічого чіпляйтесь, — одказували вони на те.

Отак дошукувались, дошукувались винуватого та й плюнули. А тим часом хліб треба вбирати, та ще й не гаючись, бо не тільки жито й пшениця поспіла, а ячмінь аж покляк. Прибіг знов прикажчик.

— Ставайте на косовицю за плату!

— Не хочемо за гроші. З копи давай! — одказують одрядяни.

Нічого німцеві робити, прийшлося віддати з копи. Одрядяни трохи не всім селом вийшли в поле: чоловіки та парубки з грабками, а жінки та дівчата снопів в'язати.

— Отак буде краще: по-божому та по-давньому, як і за батьків робилося! А то вигадали — машину: й другим лихо, й собі не на прибуток, — казали одрадяни, шпарко беручись за роботу.

Скінчилися жнива; почалося порядкування та вбирання того, що сира земля зародила. Загупали ціпи по Одраді з ранку до пізньої ночі; закурили кіптягою токи, де перевівали купи намолоченої пашні. Загула-засвистала і в панському току молотилка, невеличкою галкою чорніючи коло страшених стогів, що біля неї, мов вавілоні, здіймалися. Все то вона намірилася пожерти за який-небудь місяць!

— І не подавиться, клята! — казали одрадяни, слухаючи про те, що вона за день по сто кіп збиває. Хай збиває! їм до того ніколи встрявати: треба мерщій за своє хапатися, біля свого порядкувати. Гірка нужда вже гомоніла по хатах, а тут ще й за подушне надавили. Одрадяни крутилися, як мухи в окропі. Мерщій хліб прибирали та вивозили на продаж, не заглядаючи вперед, чи надовго-то його стане, — аби мерщій дірки залатати та проріхи позапихати. Урожай того року не густий вдався, всіх обдур-ив: з копти ледве-ледве по три мірки вибивали. Як полічили одрадяни, то хліба не то що до нового, а хоч би до різдва стало. А проте не дуже в тугу вдарялися.

— Слава богу й за те, що є, а там побачимо, що ще буде. Може, пошле милосердний, що горлата ненажера втомиться, як і косарка, тоді ще трохи замолотом придбаємо. То сим, то тим боком зиму перебудемо. Аби через зиму, а там, як люди кажуть, вовка самі ноги годують! — казали одрадяни, сподіваючись на панські стоги та на те, що, може, подавиться молотилка-ненажера.

А "ненажера" тим часом не тільки не давилася, а ще більше зітхала та дерла свого рота: не тільки від ранку й до вечора

гула та свистала, аще й ніччю торохтіла на всю Одряду. Та й доторохтілася!.. Вихопилась якось під вітер іскра з високого димаря, мала-невеличка сама, а великої шкоди наробила: разом пожежею весь тік обхопила. Таке огнище розвела, немов серед пекла: по землі густий дим стеле, до хмар жарке полум'я засилає... Вночі страшно було глянути на те: чорне небо, як розпечене залізо, червоніє; криваве зарево на всю округу світить та сяє; панський двір і Одрода сумно позирають на те вогненне море, бездужні що-небудь зробити, як-небудь допомогти горю; собаки глухо виють, налякані невиданим дивом, і їх глухі заводи сумом та жалощами разносяться по всіх усядах. Моторошно й страшно!..

Три дні й три ночі, не втихаючи, палало; на четвертий день випав дощ і загасив пожежу. Чого не знехтував пекельний вогонь, то те докінчила дощова вода: величезні стоги розлізлися, розпалися; замість них страшенні купи попелу та недогар'я чорніють.

Одрадяни якось сумно на те дивилися. Не то щоб їм було жалко, а досада більше діймала їх.

— Скільки-то добра за одним разом пропало!.. А все через жадність та ненажерливість людську. Вигадали машинами молотити — вогню до соломи підкладати, на те тільки, щоб бідному чоловікові не дати заробити шматка хліба. От і не дали!.. Самі пожили? Ні людям, ні собі!

Настала осінь з її негодою, пішли дощі дрібні та безперестанні з сивими непроглядними туманами, й лихо прийшло з ними в Одряду. Один бідкається, що хліба обмаль; другий плачеться, що вже не стає, третій стогне — і послідне з засіка вишкрябав... По хатах крик та плач стоїть, дітвора репетує: "Їсти хочеться", — а матері гукають: "Черви б вас поїли, кляті!" — й годують дітвору духопеликами. По вгородах

чоловіки сновигають, не знаючи, куди б його забігти, де сховатися від того пекла, що по хатах позаходилося.

Зате в хаті, де жила Марина, тихо. Як дід Улас пішов від них, зосталася Марина одна з дочкою малою. Треба було їй самій про все думати-гадати: й одержу дбати й про харч старатися. Де ж ти всього того одними руками захопиш? Без хазяїна, кажуть, і худоба плаче. Хоч у Марини й не було худоби — нікому було плакати! — зате сама Марина не раз і не два вмивалася рясними, як надавлять її злидні та недостачі. А коли ж було таке, щоб вони її не давили? Гірко та трудно їй приходилося жити. А проте вона, хоч і скрипіла, та все не подавалася — турбувалася й про себе, й про дочку. Тепер Килина давно вже на порі стала, давно дівує. І ростом вийшла — висока та брова, й красою взяла — наче квітка та, що ранком розцвітає. Одно тільки — сумна завжди. Та як його не сумувати, коли злидні та недостачі в печінки в'їлися; як його веселою бути, коли дрантя та лаття покриває молоде тіло?.. Не дивно, що сумна Килина вдалася. А під сей рік і Марина мовчанки справляє. Що їй і про віщо говорити, коли ще до жнив вона позичками жила, а в жнива хоч і заробила з дочкою кіп з десять, та треба було молотника наймати, позички віддати.

Глухо й німо в Марини в хаті; високо стіни морок окриває; у побиті вікна не світ заглядає, а на світ витрицілося ганчір'я з вікон; у хаті холод панує, а голод німоту справляє; сама хата, колись висока, тепер понижчалаприсіла; двері покривилися, не пристають щільно; оселя підірчавіла, осунулася; зокола стіни не рівні та білі, а брудні — аж чорні, пошпуговані дощами та полупані з негодою.

— Дочко! Ти б, може, де найнялася, до кого-небудь, на зиму стала? Сама б я с'як-так перебилася, — казала Килині з осені Марина, коли ще було в неї півкунка борошна.

— До кого ж я стану, мамо?.. Найміть, я з радістю, — сумно одказала дочка.

"Найміть! найміть! — наче молоточком гамселиць Марину в голову. — Кому його найняти? Хто найме? У селі заможні господарі своїх у город збувають. У них хоч є у віщо одягтися, є чим туди доставитись. А Килину — голу-босу і простоволосу — як пустити? Хто її таку найме?"

Мовчить Марина, доїда свої півклубка. Незабаром і доїла... Ні пилини, ні крихтини!

— Дочко! що його робити? Хліба немає. Ти, може б, пішла по селу та роздобула де хоч півмисочки...

Килина по селу біга, до колін у непролазній калюці свої ноги топить, роздобуває того борошна. Під добрий час, то, дивись, і роздобуде, а більше усього вертається додому з порожньою мисочкою.

— Килино? Піди, моя дитино, на поле. Як жали, то багато там колосків на полі зісталось. Назбирай. Може, не з кожного птиця випала, може, в якому й зерно задержалося...

Килина на поле чухрає колосків збирати, їй на те щастило: не проходило того дня, щоб вона з півклубка пшеничних колосків додому не приносила. Хоча були між ними з проростом, були й зовсім трухлі, та сількісь! Просушать та обімнуть Марина з Килиною ті колосочки, а на вечір і є в них горщик куті.

Раз якось пішла Килина на поле за колосками зранку, та вже й вечір, а її немає.

"Господи! Де ж се вона ділася! Чи не перестрів, бува, її лихий чоловік, чи не зустрілася із звіром у полі?" — думає Марина.

Ніє-омліває материне серце. А тут уже й ніч наступає, непроглядна темнота нахоче. Марина ні жива ні мертва. Коли чує — щось лізе в хату, ледве лізе...

— Ти, дочко?

— Я, мамо!

— Де ж се ти була так довго? де барилася?

— Світить, мамо, світло. Благодать божа!

— Яка благодать?

— Як засвітите — побачите...

Марина засвітила. Килна перед нею стояла, а біля Килини аж п'ять снопів пшениці лежало.

— Де се ти, дочко? — аж скрикнула Марина.

— У току, мамо. В панському току, де була пожежа. Там під купами попелу багато таких снопів зісталось.

— Мовчи ж, дочко, щоб ніхто не дізнався!

— Та се ж я й дожидалася до смерку, щоб ніхто не бачив.

Обсушили ті п'ять' снопів, обім'яли. Пильнували кожне зерня, щоб де не запропастилося; набралось аж півклубка зерна.

Наварили куті — димом та гар'ю несе від тієї куті. Сількісь! Все ж попоїсти є що, витопити є чим, та й бігати Килині з мисочкою по селу не треба. Як уже на сході зерно, Килина викрадеться під вечір, а як смеркне — тягне додому п'ять снопів; і знову у них є, поки не стане.

Отак вони жили вдвох. Пильнували про одну кутю, більш ні про віщо. З людьми не водилися. Та й коли їм було з ними водитись? І які з ними води та переводи, коли в кожного своє лихо?.. У того жінка занедужала, той сам лежить у обліжній; там син умирає, там дочка вже вмерла. Пішла на людей пошесть та хвороба всяка: різачка та пропасниця, а найбільше — обкладки. Скільки від них дітвори перемерло! Оце зранку любе-миле бігає; дивись у обід — розгорілося, розпалілося, на горлянку жаліється, а на другий день і богові душу віддає... За малими почало й великих косити: не проходить того дня, щоб двох або трьох не ховали. Заздалегідь почали ями копати. Спершу плакали за помершими, а то й плакати перестали. Коли їсти нічого, то навіщо його й жити? Одні собаки не переставали щоночі вити. Чи то вони вмирущого чули, чи вили від голоду?.. Сум пішов по селу, страшний, нелюдський сум обняв його... Де вже було під той час Марині до людей або людям до Марини? Кожен сам себе знав, себе одного беріг. А прийшлося-таки так, що й про неї люди згадали! Та ще як! цілою громадою прийшли прохати!

Прочули одрадяни, що панич вернувся з далеких країв і буде в Одраді. Давні думки знов окрили їх голови, давні надії заворушилися в душах... А може, панич віддасть їм в оренду Одряду? Як побачить, що ті мудрі та розумні вправителі тільки до шкоди та розору доводять, то, може, і відгукнеться на їх

давнє жадання... От і сього року — скільки-то добра пропало? А через віщо? Через недогляд, через вигадки мудрих — дуже вже, бач, перемудрили... Що не кажи, а не панське діло біля землі ходити: й клопоту багато, та й утрати не мало. Саме краще: віддай людям та готові грошики бери.

Знову почали одрадяни сходитись до гурту та радитись між собою.

— Коли б то скоріше панич приїхав! Підемо всі до його, до одного підемо й дітей заберемо з собою. До ніг упадемо, слізьми прохатимемо — хай візьме від нас свою невіру, хай віддасть нам в оренду Одряду. Хіба в його тільки й землі, що при Одраді? Багато є й по других сторонах. Хай на тій, коли вже хіть е, його німець господарює, а сією нам поступиться. Наші батьки його батькові вірно служили, то невже ж він не зглянеться на наше убожество, невже попустить нашим животам пропадати? — так гомоніли одрадяни поміж собою, гноблячи надію в серці про оренду.

Ось одного дня опівдні хтось ще здалеку запримітив, що ридван котить в Одряду шестериком.

— То він, він! То його сам бог до нас засилає! — мовили одрадяни й виставилися в дві лаві по вулиці.

Ось показався шестерик і в Одраді, несучи за собою здоровенний ридван. Вікна в ньому зачинені, та ще й фартушинами завішано; високі, мов верстви, коні важко топають; у них селезні грають та калюка з-під коліс розкидається на всі боки. Ось вони вбігли у вулицю. Тісна вулиця задля шестерика; коні одно до другого туляться, щоб не зачепитися об тин. Одрадяни поступилися в дворі, шапки скидають, низько вклоняються... Та їх ридван не примічає —

котить собі з затуленими вікнами; один тільки кучер вигукує: "Ну, дияволи!" — та докупи зводить коней. Шестерик не забарився промчатись селом і повернув у панський двір.

— Махнемо через яр навперейми! декілька з молодих кинулися бігти.

— Постойте, постойте! — загукали на них старші. — Бачите — у вікнах нікого не видно й шибки затулено. Видно, спить панич. Виморився за дорогу та й заснув. Нічого сьогодні його турбувати, хай назавтра.

Назавтра — ще ні світ ні зоря, а вже по Одраді ходить гомін від двору до двору: кому йти? як досягнути?

— Та кому ж найзручніше, як не хрещеній матері? — хтось пораяв. — Хай старшу вона піде, понесе буханця, з приїздом привітає, замовить і за нас слово, вивідає — як там... А тоді вже й ми за нею досягнемось.

— А справді, що так! — загукали всі й мерщій майнули усім гуртом до Марини.

Марина тільки що встала й не вмивалася; очі в неї заспані, волосся розкуйдане.

— До тебе, Марино, з проханням! Запоможи горю! — загомоніли.

— Якому? Що за рада? — питає Марина.

— Йди до двору. Досягни до панича, тобі до нього вільніш досягнути. Все ж, бач, хрещена мати; тебе не прожене. Иди,

замов за нас добре слово, не дай живцем пропасти. Попроси його, хай віддасть нам Одраду в оренду...

— Як я піду туди? Як доступлюся до нього, коли в мене сорочка драна, одежа лихая? — замовила гірко Марина.

— От ще що вигадай! Иди так, покажись такою... Дрантям та латтям скоріш уразиш панські очі.

— Не піду я туди старчихою, не піду! — одрубала рішуче Марина.

Громада задумалася. "От ти й знай! Що ж тепер робити?" — дехто загомонів.

— Хіба на всьому селі не знайдеться ні в кого доброї сорочки або плахти залежаної? — гукнув хтось.

— А справді! Біжи, в кого є, та мчи мерщій! — загукали одрадяни й повернулися до Марини:

— Не турбуйся, Марино, одежею. Нарядимо тебе, як грапиню! Тільки й ти нас уваж.

Наносили Марині одежі — той те дає, другий друге тиче.

— Мою, Марино, надягай! Нехай хоч моя одежа панича побачить, — каже один.

— Бери мою! Моя буде краща, — перебиває другий.

— А моя новіша! — гукає третій.

Юртуються одрадяни... Й сміх, і лихо!

Умилася Марина, причепурилася, нарядилася... Де її й старість ділася, де й краса взялася! Хоч і знівечена лихом, протоптана голодними злиднями, отже як прикрила Марина ті злидні доброю одежею та вишарувала лице холодною водою, то воно в неї так і зашарілося, краскою грає, зовсім молодую Марина виглядає!..

— Гляди, Марино, щоб ще, бува, в тебе німець не закохався!
Та вузлувата тварюка так і стріляє очима,

як побачить що красне! — регочуть одні, а другі радять:

— Знаєш що, Марино?.. Наряджай і дочку, та йдіть разом.
Покажися, як там кажуть, личком! Вона в тебе така, що не стид показатися. Та воно ж, здається, й зрідні трохи — зразу в вічі кинеться. Кров — не вода!..

Нарядила Марина й Килину. Як квітка та поміж травою, так червоніє Килина в новому уборі. Личко в неї хоч і замліле, та біле; очі, як зорі, грають; над очима гарні бровенята дугами послалися, мов бархатні рямця зверху ясні очі оточили, товста коса аж за пояс сягає. А вбори мов по заказу прийшлись на Килину: синя керсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди; червона крайка впилася в тонкий та гнучкий стан, а червчата плахта, мов пук квіток, облягла кругом неї. Як наділа ще Килина черевички-сап'янці — картина, а не людина! Усі дивувалися на неї.

— Що то воно значить панського роду та благородного коліна! — дивувалися люди, а найбільш усіх Марина. Вона на Килині добачала своє давнє, згадала про свої молоді літа та аж заплакала.

— І красу, і здоров'я бог дав, та щастя не вгадав! — плакалась Марина.

— Годі, Марино, не плач, — потішали люди. — Не мути краси своєї. Воно так кожному на світі: те є, другого не достає; одного й багато, а другого ніяк це запобіжиш... Збирайся у двір, пора вже!

Провели Марину трохи не до самого двору, а як Марина ввійшла у двір, чоловіки поприсідали в ярку дождати: коли Марина буде назад повертати й чим-то їх порадує. Ждуть-пождуть — Маріям немає; уже й сонце високо підбилася, уже й ма обідню йору повертає, а Марина не показується.

— Наша, браття, взяла! Видно, Марину, як поважну гостю прийняли — бач, і досі не вертається. То-то розживемося! — радіють одрадяни.

— А що, як Марина нас змилить? — обізався хтось.

— Як то змилить?

— А так: об собі поклопочеться, а про нас забуде...

— Що се ти, дурню, верзеш! Як же се можна? Хіба не однаково вона з нами страждала? Ще, може, більше від нашого.

— То-то й є, що страждала. Про себе більше й дбатиме. Як голодний чоловік, то він і рідного батька за шматок хліба продасть!

— А що ви думаєте! Хіба не правда! — піддержав ще хтось.

— Та ні. Такого не може бути. Марина не така людина, та й на собі звідала панську ласку... Певно, не забула того, що якби дід Улас не приберіг, то пропала б;

зна, що за свого треба держатись: свій і пожаліє, й не видасть! — забивали баки неймовірним.

— Згадали про діда Уласа, — промовив хтось. — Де-то він тепер? Живий ще чи помер?.. Певно, нема вже на світі... Скільки літ минуло, як пішов од нас!

— Давно то було, давно. Килина ще, здається, і дівкою не була, як він кинув село, а тепер, бач, давно вже Килина дівує.

— Мабуть, вже й кісточок не зісталось від Уласа — потліли!

— Якби живий був, то вернувся б або звістку подав. А то скільки часу пройшло, а про нього й чутка пропала! Певно, помер.

— Того не минеш: всі там будемо... А проте шкода Уласа. Хоч і чудного з себе вдавав, та певний був, громадський чоловік: свого нізащо не видасть...

Отак гомоніли поміж собою одрадяни, сидячи в ярку та дожидаючи Марини, а Марини все не було. Вже сонце почало з півдня звертати; вже деякі, виголодавшись, махнули додому хоч чого-небудь перехопити; вже повернулися й назад, а Марини все немає... Почало вечоріти.

— Ходімо, мабуть, додому. Завтра дознаємося, —рішили одрадяни й сумні повернули в село.

"А що як справді Марина змилила? — скребла кожного за серце думка. — День не малий, здається, можна б за цілий день хоча звістку подати... А то ні Марини, ні звістки!"

Не хотілося одрадянам тому вірити, та на серці, на самому споді душі, заклюнулося недовір'я й росло, ширшало, піднімалося вгору, мутило тихую радість, застилало сумним почуванням ясну надію...

На другий день, ще ні світ ні зоря, як одрадяни кинулися до Марининої хати. Хата стояла чогось розчинена, на столі лежав боком розбитий горщик з недоїденою кутею та окривав холодний морок голі стіни. Ні Марини з Килиною, ні їх убогого збіжжя одрадяни в хаті не знайшли. Ще більший сум обняв їх голови.

— Значить, Марина верталась, коли збіжжя немає й хату кинула розчинену... Чого ж то так крадькома? — допитувались вони самі себе.

Перше недовір'я перевернулося в віру, що Марина змилила їх. Гірка печія вхопила за серце. Отже кожен ще здержувався, не знаючи, що то справді так.

Тільки вже на третій день, як панич поїхав, одрадяни запевне дізналися, що він дуже радо прийняв Марину, звелів німцеві одвести їй ту хату, що покійний батько вибудував у садку задля Марининого батька, а Килину так понравив, що й з собою взяв.

Отоді все зле та лихе, що було за душею в одрадян, зразу вивернулося зі споду, зринуло наверх. А найбільш тоді, як Марина через прикажчика вернула їм одержу, що наряджали її з дочкою, як ішла до панича.

— А що, одіграли змію біля свого серця! — гукали перші неймовірці.

— Хто ж знав, хто гадав, що таке каторжне задасться, таке проклятуще зародиться? Дочки, бач, не пожаліла, а то ж чужих! — казали ті, що йняли віри.

— Та що ви плещете про дочку? — спиняли старші люди. — Вона ж хоч яка там не є, а все ж сестрою йому доводиться... Як же то можна? Не звір же він буде!

— Навіщо ж він узяв її з собою? Чого така шана та дяка матері?.. Знаємо ми тих панів! Що їм з жиру робити?..

Лютували одрадяни страх як! Пустили про Марину з Килиною недобрі вісті; казали, що Марина продала паничеві свою дочку, а сама біля німця ворожить.

Та Марина того не дочувала, до Марини те не доходило. В теплі та в добрі вона згадувала ті лихі години, що їй приходилось переживати, і дивувалася, як то вона їх пережила.

— Було таке — ні зернини, ні соломини! їсти нічого, топити нічим. Коли б не паничів тік, то досі б з голоду опухли! — хвалилася вона німцеві й розказувала, як Килина поміж кучугурами попелу знаходила недогорілі снопи й носила їй ніччю, щоб ніхто не бачив, додому.

— Там ще багато є хліба, якби вимолотити, — додала.

— Ну, та й що з того? Куди той хліб годиться? — спитався німець.

— Люди б поїли... За одробіток позабирали б, — одказала Марина.

Німець чогось мугикнув, а на другий день, на диво всій Одраді, звелів до току машину котити, недогар'я молотити.

Йшлося вже до різдва. Люті морози скували землю, прикрили її снігом глибоким. Пошесть на людей почала стихати — чи то холод її задавив, чи всі ті, кому суджено було вмерти, перемерли. Зосталися тільки ті, до кого й смерть боялася приступити; зосталися задля того, щоб повідати нащадкам, чого то чоловік не переживе та не перенесе!.. Хліба, справжнього хліба, вже давно не стало. Той хліб, що їли люди, був випечений з усякої всячини: там була й полова з остюками, і земля з куколем та горошком, і жолудів підкидали задля смаку. Такий хліб тільки заможніші їли, а біднота й того не знала; надолужали картоплею, буряками, та й те вже було на сході, і те матері видавали видавцем дітям, наказуючи "не все зразу жерти". То був справжній голод, голодне лихо, що примушувало про все на світі забувати, про себе одного дбати... Одрадяни, як ті вовки, тинялися по вулицях та по вгородах, розривали кучугури снігу, сподіваючись знайти на смітнику який-небудь завалючий огризок; виходили за село в чужих одніматі; вигонили голих і голодних дітей милостині прохати; били тих, що нічого не приносили додому.

Тоді саме німець гукнув по селу:

— Хто хоче хліба до нового врожаю позичити або за одробіток взяти, йди до двору!

Як та галич, налинули одрадяни у двір, до комір, з мішками та лантухами. А там уже Марина стояла та ключами побрязкувала:

— Бачте, добрі люди! Чула я, що ви мене кленете та проклинаєте... А за віщо? Що ж мені було робити, коли панич не хотів вам землі віддати? Чим, каже, вони будуть платити, коли їм і самим їсти нічого?.. Хіба не правда то? А ви кленете!.. Та, сількись! Я злого не пам'ятаю і от вам ще в пригоді стала. Якби я не вговорила Карла Карловича вам хлібом допомогти, з голоду б усі пропали! — стріла вона одрадян з докором.

— Та то лихі наші вороги отаке на нас наклепали! Щоб ми та вас? Щоб ми та вам?.. Та хай бог боронить! — кланяючись, белькотали одрадянм.

Марина, вдягнена в криту сукном кожушанку, зап'ята товстим шерстяним платком, у добрих юхтових чоботях, не дослухалася, що їй казали люди; вона, як та дзига, крутилася, наказувала робочим, щоб, вигрібаючи із засіків борошно, не дуже мірки вивершували й насипали в підставлені людьми мішки та лантухи. Вона лічила, скільки кому всипано, а німець тут ж сидів за невеличким столиком та записував.

Вернулися одрадяни додому з повними мішками за плечима, раді та веселі. Жінки кинулись до мішків борошно обдивлятись.

— Чого ж се воно чорне? Пополам із землею? — питали жінки.

— Де там земля? То воно трохи з горілим, бач же, й димом припахає.. Спасибі й за се! — дякували чоловіки.

Вчинили те борошно, хліба наробили, спекли... То не хліб білий з борошна, то кізяк чорний з попелу та гарі!.. А проте, смакуючи, їли та дякували Марині.

— За що ви їй дякуєте? — питали жінки. — Воно ж треба за се горіле колись добрим віддавати.

— Коли-то буде та віддача? А вона тепер допомогла! — одказували чоловіки.

А Марина того ж таки вечора, наливаючи чай німцеві, казала:

— Бач, якби не я, то ви б і не догадалися горіле в діло пустити! А тепер, як літа діждемо, назад добрим вернемо.

— Бо твой мужик — дурак! — одказав німець, заїдаючи солодкий чай пухкою з маслом булкою.

Через тиждень після сього несподівано вернувся в Одрату дід Улас. Старий та немічний, він ледве волочив ноги, опираючись на довгу гирлигу. Обличчя в нього було сухе, як кістка, жовте — аж чорне, борода рідка, як молоко — біла, одні густі брови чорніли, настовбурчившись над запалими очима.

— То смерть іде! смерть прийшла! — гукали хлоп'ята, тікаючи врозтіч від діда Уласа, як він ковчав через село до своєї хати.

Не веселим привітом, не теплом та радістю стріла Уласа його хата; вона дихнула на нього холодом пустки; забитими дверима та чорними дірками замість шибок примушувала його повертати назад.

— От ти й знай! — промовив Улас, поглянувши на хату. — Пустує... Та, здається ж, вона? Здається, я не помилився? Де ж Марина ділася? Невже й її довелося пережити?

Дід Улас почвалав довідатися про Марину до зборні. Там він дізнався, що Марина тепер угору пішла, панією стала. Люди йому розказали все про Марину: і як вона своїх обійшла, як дочки не пожаліла, як тепер людей наділяє горілим хлібом.

— На, дідусю, сам розкоштуй, що нам доводиться їсти! — казали йому одрадяни, тикаючи Уласові шматок хліба, сухий та чорний, як кізяк.

Дід Улас узяв шматок хліба, мовчки подивився на нього й сховав за пазуху.

Переночувавши в зборні, він на другий день подибав у двір провідати про Марину.

Марина спершу не хотіла до його вийти; думала — за милостинею старець приплентався.

— Одріжте шматок хліба та винесіть йому! — порядкувала Марина.

Слуга вернулася з шматком назад і повідала господарці, що дід не за милостинею прийшов, а хоче бачитися з самою господинею.

Нехотя вийшла до його Марина.

— Чого тобі треба, діду?

— Не пізнаєш мене? — міряючи очима, спитався Улас.

— Господь тебе знає, хто ти. Багато вас швендяє тепер! — неласкаве одказала Марина.

— Може, й багато; чув я — голодом господь карає... А, певно, в тебе був один тільки дід Улас? Пам'ятаєш його?..

— То ти будеш дід Улас? Пам'ятаю, — як же не пам'ятати? Колись мені в великій пригоді став... Чого ж тобі, діду, треба?

— Чого треба, питаєш? Тебе бачити... на тебе подивитись. Бач, ти тепер не та стала, що була колись. Пам'ятаєш, як дід Улас переховував тебе від лиха?..

— То давно було! — якось вихопилось у Марини.

— Давно, кажеш? А тепер? — спитав дід Улас, пильно дивлячись на Марину.

— Що ж тобі тепер треба від мене? Може, їсти хочеш, то йди до хати — нагодую.

Дід увесь затрусився, голова й борода ходором заходили, а очі з-під настовбурчених брів, як вугілля, запалали.

— Марино, Марино! — замовив він старечим охриплим голосом. — Не їсти я прийшов у тебе прохати... І без тебе нагодувало мене лихо так, що вже їсти не хочу... Я прийшов довідатися, чи правда все те, про що люди кажуть?

— Що ж вони про мене кажуть? — граючи очима, спитала Марина.

— Недобре кажуть, Марино!.. Як тебе колись лихо спіткало, вони тебе приберегли й не дали лихові тебе посісти, а як їх прикрутило голодне лихо, то що ти з ними вчинила? Якого хліба даєш їм у позику? Ось на, подивись! — і він витяг з-за пазухи той шматок хліба, щд сховав учора.

— Коли їм не згодне брати трохи присмаженого, то хто ж їх до того силує? — байдуже спитала Марина.

— Голод, Марино, голод! — глухо бубонить дід Улас.

— А мене хто чим годував, як я з голоду пухла? їм тепер вадить трохи присмажена пашня, а того, небійсь, не хотять знати, що якби не я, то й такої б не було. Годі про дурне, діду, базікати, даремно часу гаяти! — одказала, повертаючись, Марина.

— Дурне, кажеш? — спитався дід. — А щоб же ти була давно здуріла, клята! — гупнувши в землю гирлигою, скрикнув дід.

Марина, мов її що шпигонуло, випросталася й гордо позирнула на діда.

— Чи в тебе, діду, усі дома? — покрутивши в себе пальцем над лобом, призро спитала його. — Чого ти прийшов до мене? Лаятися? То йди собі заздалегідь, бо, тільки пам'ятаючи давнє, я не велю тобі в три шиї дати!..

Дід Улас увесь затіпався, хотів плюнути Марині в вічі, та від немочі тільки в землю плюнув, кинув геть від себе шматок хліба, що показував Марині, й повернув з двору.

Він пішов знов до зборні та як ліг відпочивати, то вже більше й не підводився. Сторож розказував, що всю ніченьку він бубонів із собою. Все кликав Марину, то корив її, то вговорював покаятися.

— Марино, Марино, — гукав він, витріщившись у сволок очима, — кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо?... Правда, що й то

лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те, давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні, сторони, не примушувало забувати своїх, навчило дер? жатися купи. А тепер яке лихо настало?.. Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо! — метаючись на всі боки, вигукував дід Улас.

На ранок він затих, а об обідній годині й на той світ переставився. Як обмивали тіло, то знайшли в діда на шиї гаманець, а в гаманці дві сотні грошей та якусь бомагу.

Паламар, читаючи по складах ту бомагу, повідав одрадянам, що дід Улас одписує Марині свій огород і дві сотні грошей, аби тільки вона приберегла його на старість та поховала.

— А тепер же як бути? — спитався хтось, як паламар їТ скінчив читати бомагу, Уперед виступив сам староста.

— Дай сюди бомагу! — сказав він паламареві, взяв у руки, підійшов до печі, що топилася на той час, і кинув бомагу в огонь. Вона зразу спалахнула й незабаром покрилася білим попелом.

— Отак бути! — сказав староста. — Діда Уласа як слід поховаємо, а що від його грошей зостанеться — на церкву дамо, щоб поминали його праведну душу, а огород в обчеське піде.